

HOOFSTUK 3

DIE HEIDELBERGSE KONSENTRASIEKAMP

3.1 ORGANISASIE

3.1.1 Personeel

Die beskikbare gegewens dui daarop dat, benewens 'n lae sterftesyfer in Heidelberg se konsentrasiekamp, dit met die kampinwoners relatief goed gegaan het. Hiervoor is daar verklarings soos die humanitêre optrede van die kamppersoneel, goeie kamporganisasie, sanitêre maatreëls, mediese dienste ensovoorts wat verder duidelik sal word.

Aan goeie leierskap en bekwame personeel het dit die kamp op Heidelberg sedert sy ontstaan nie ontbreek nie. Dit verklaar die geringe wisseling van personeel tydens die kamp se bestaan. Uit die verskillende kampverslae tussen Februarie 1901 en November 1902 blyk dit dat superintendent A.A. Allison die leisels stewig vasgevat het. Hy is bygestaan deur verskeie personeellede wat hom ten volle in die uitvoering van sy taak ondersteun het. As magasynmeester het C. Cressy opgetree, wat tot met die sluiting van die kamp in dié pos gedien het. Klerklike werk is aanvanklik deur P. Herbert en later deur C. Lugg behartig. Aangesien die instandhouding van die kamp van die beskikbare finansies afhanklik was, het H.F. Tanner en H. Farmer die uitgawes in hul hoedanigheid as rekenmeesters baie goed bestuur.

In vergelyking met ander kampe was die sterftesyfer in konsentrasiekamp op Heidelberg relatief laag. Indien die maandelikse gemiddelde sterftesyfer uit die maandelikse gemiddelde inwonertal in elke Transvaalse kamp tot 'n persentasie herlei word, blyk dit dat die kamp op Nylstroom met 2,9% die hoogste was. Die rede waarom Heidelberg met 'n lae sterftesyfer van 1,37% die twaalfde posisie beklee het, kon waarskynlik aan goeie leierskap en bekwame personeel

toegeskryf word. Aangesien bronne aan Boerekant ontbreek, beteken dit dat die eensydige kampverslae van Allison wat die relatief lae sterftesyfer ondersteun, ernstig opgeneem moet word.

Mediese dienste, wat 'n integrale deel van die komplewe uitgemaak het, is kennelik nie agterweë gelaat nie. Die kamp het oor die dienste van bekwame medici beskik wat na die algemene gesondheid van die kampbewoners omgesien het. Die goeie werk wat hulle verrig het, het veroorsaak dat die mediese personeel min gewissel het. Mediese offisier, dr. R.G. Ralston, bygestaan deur dr. G.S. Gibbons, het die mediese dienste in die kamp stewig gevestig. Met Ralston se vertrek het dr. A. Strange van Maart 1902 af tot met die sluiting van die kamp die mediese dienste behartig. Die nuwe hospitaal wat teen die einde van 1902 in die dorp verrys het, was grootliks aan hom te danke. Die taak om na 'n besoek aan die dokter medisyne aan siek pasiënte te verskaf, het by die apteker in die kamp berus. Slegs twee aptekers, aanvanklik F.J. Thomas en later C.S. Rau, het die uitreiking van medisyne na die indiening van mediese voorskrifte behartig.

Die versorging en verpleging van pasiënte het in die kamphospitaal geskied waar matrone Bayley aanvanklik en later matrone Gabbitas sedert Mei 1902 aan die hoof gestaan het. As aflosmatrone ("relief matron") het mej. M Carvolt tot aan die einde van Julie 1902 diens verrig. Selfs die verpleegpersoneel het min gewissel. Die volgende verpleegsters het in die kamphospitaal diens gedoen: suster Bennett, mej. E. Kaighin, mev. J. White, en susters French, Fraser, Hobson, Stockdale, McAllister, Merrie en Boulthie. Daarbenewens het 'n aantal leerlingverpleegsters ook pasiënte in die hospitaal verpleeg. Suster French, wat aanvanklik met die verpleging in die kamphospitaal behulpsaam was, is in Januarie 1902 as kampmatrone aangestel, in welke pos sy volgens die amptelike kampverslag uitstekende werk verrig het. Die mediese personeel het verder uit

twee wasvroue, een waterdraer, 'n swart "sanitary boy" en een ordonnans bestaan.¹

Om die kamporganisasie meer effektief te maak, het die pos van kampmatrone, benewens dié van matrone van die kamphospitaal, ook in September 1901 in werking getree. Alhoewel haar naam nie in die kampverslae te vinde is nie, het haar funksies aanvanklik die gereelde inspeksie van alle tente en die rapportering van persone wat kleding benodig het, behels.² Dié taak het sy en twee assistente uit die kampbewoners se geledere verrig. Waar daar werklik 'n behoefte bestaan het, het sy dit probeer verlig deur om die verlangde benodigdhede aansoek te doen. Haar pligte is verder uitgebrei deur siekes waarvan die mediese offisier nie bewus was nie, aan hom te rapporteer. Volgens die amptelike kampverslag was Allison en die kampbewoners baie ingenome met haar werk.³

In die laaste kwart van 1901 het 'n kommissie bestaande uit drie dames onder leiding van mev. Millicent Fawcett die konsentrasiekampe in Suid-Afrika in opdrag van die Britse regering besoek "with the object of rendering the respective commandants any assistance in their power in improving the conditions of life within the camps."⁴ In die verslag van die Dameskommissie oor hulle besoek aan die Heidelbergse konsentrasiekamp op 21 en 22 November 1901 is die naam van die kampmatrone, mev. MacBourth, vir die eerste keer

¹ TAB, DBC 11-14, reports on Burgher Camp Heidelberg, February 1901 - November 1902.

² TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, August 1901, p. 3.

³ TAB, British Blue Books, Cd 853, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, September 1901, p. 61.

⁴ TAB, MGP, volume 113, no. 10421B/01, letter War Office London to the General Officer, Commanding-in-Chief, South Africa, 20.07.1901, p. 219.

genoem. Twee kampverpleegsters, naamlik mev. White en mej. Kaighie, het haar bygestaan. Volgens die verslag het daar onreëlmatighede ten opsigte van hulle posisie bestaan, aangesien hulle onder die gesag van 'n onopgeleide verpleegster gestaan het. Alhoewel geliefd, was sy nie daartoe in staat om die ander twee opgeleide verpleegsters se werk te organiseer nie. Aangesien kamp een ontbind het, sou White en Kaighie volgens die verslag daartoe in staat wees om onder 'n opgeleide matrone as verpleegsters in kampe twee en drie te werk.⁵ Uit verdere kampverslae is dit duidelik dat hierdie aanbeveling van die Dameskommissie uitgevoer is. Vanaf Januarie 1902 het suster French die taak van die kampmatrone oorgeneem en die pos tot met die sluiting van die kamp beklee.⁶

Allison was bewus van sy personeel se lojaliteit teenoor hom. Op 6 April 1902 het hy sy waardering vir hulle dienste soos volg bewoord: "I have now been here as Superintendent from the commencement of Burgher Camps and during this time I have been well served by my Staff who have attended to their duties to my entire satisfaction."⁷

3.1.2 Klimaat

Die maandelikse kampverslae oor die aangename weersomstandighede op die Transvaalse Hoëveld wat die kampinwoners en personeel tydens die verskillende jaargetye op Heidelberg ondervind het, het op 'n gesonde klimaat gedui wat vir die welstand van die kampinwoners bevorderlik was. Hewige reënbuie tydens die somermaande het geen oorstromings in die tentedorp

⁵ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission., 21-22 11.1901, pp. 186-187.

⁶ TAB, DBC 12, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, January 1902, p. 3.

⁷ TAB, DBC 12, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, March 1902, p. 3.

veroorzaak nie, aangesien die kamp teen 'n helling geleë was.⁸ Alhoewel ysige nagte die tentbewoners in die wintermaande laat bibber het,⁹ moes die aangename, sonnige winterdae sekerlik daarvoor vergoed het. Hiervan getuig Allison in sy verslag van Junie 1901 soos volg: “The weather during the past month has been exceptionally mild, and, as a result, the health of the camp has considerably improved, the number of cases of bronchitis and influenza being now very small.”¹⁰ In ideale weersomstandighede kon die personeel voortgaan om die alledaagse eentonige en armoedige bestaan in die kamp so aangenaam moontlik vir die inwoners te maak.

3.1.3 Ligging van die blanke konsentrasiekamp

Die bestaan van die blanke konsentrasiekamp op Heidelberg was teen die einde van Oktober 1900 'n voldonge feit. Uit gegewens oor die ligging van die kamp wat J.F.H. Schraader 50 jaar later aan dr A.E.F. Bosman verstrek het, blyk dit dat die staanplek daarvan minstens twee keer gewissel het. Die Britte het die eerste kamp op Boschfontein net buite die grense van die dorp noordwes van die pad na Vereeniging opgerig. Diegene wat hier toevlug gesoek het, het by die dorpenaars as die “handsuppers” bekend gestaan. Hier het die Britte die vroue se bewegings snags met agterdog bejeën wanneer hulle met brandende kerse tussen die tente beweeg het. Schraader het beweer dat die Britte dit as niks anders nie as tekens aan die vegtende Boere gesien het. Gevolglik het die Britte die kamp na 'n plek bo langs die Blesbokspruit halfpad tussen die huidige Retiefstraat en die noordoostelike grense van die dorp verskuif. By hierdie staanplek het die kamp se getalle daaglik vermeerder as gevolg van die

⁸ TAB, DBC 12, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, February 1902, p. 5.

⁹ TAB, DBC 11, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, May 1902, p. 2.

¹⁰ TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, June 1901, p. 2.

gesinne van die burgers op die oorlogsfront wat deur die Britse troepe hierheen gebring is. Nadat 'n klomp "Wilde Boere" op 'n nag hier by hulle families besoek afgelê het, is die kamp volgens Schraader finaal verskuif na 'n plek onderkant die berg, naby die Normaalkollege, gesluit aan die einde van 1967, en teen die bult oorkant Valsvlei uit.¹¹

Beskikbare inligting dui daarop dat die Heidelbergse blanke konsentrasiekamp met die derde verskuiwing finaal sy beslag gekry het. Volgens 'n inligtingstuk van die Gautengse Provinsiale Administrasie was die kamp op die plaas Klippoortje geleë. Die deel waarop die konsentrasiekamp gestaan het, is tans die eiendom van die Suid-Afrikaanse Nasionale Weermag, maar het voorheen behoort aan die Heidelbergse Normaalkollege, wat as opleidingsentrum vir onderwysers gedien het.¹² Die kamp was teen November 1901 met die besoek van die redaksie van *The Heidelberg News* reeds hier gevestig. Hieroor het die koerant soos volg berig: "As one drives along the Nigel road, a prominent feature on the left hand as one tops the first rise is the canvas village on the opposite slope, beyond what used to be the brickfields."¹³ Hierdie beskrywing klop met die geografie van die plek wat die inligtingstuk van die Gautengse Provinsiale Administrasie aandui.

Reeds uit die inspeksieverslag van 21 Januarie 1901 wat deur twee wapenneerlêers, F. Wepener en P. Groesbeek, opgestel is, kon die ligging van die kamp naastenby bepaal word. Uit die verslag blyk dit dat die kamp uit 'n groter en kleiner kamp bestaan het. Die grootste kamp, wat taamlik ver van die

¹¹ Dr. C.C. Momberg, privaatversameling, brief J.F.H Schraader aan dr. A.E.F. Bosman oor die halfeeufeesvierings van die Volksskool Heidelberg, 21.10.1953, pp. 5-6.

¹² Gauteng Provincial Administration, inligtingstuk, "Anglo-Boer/South African War, Heidelberg Black and White Concentration Camp", punt 5.2.

¹³ *The Heidelberg News*, "Heidelberg Refugee Camp", 15.11.1901.

dorp af aan die suidoostelike kant daarvan ontstaan het, het uit lang rye sooihutte (sod buildings) met sinkdakke bestaan. Die kleiner kamp suidwes van die dorp is deur die aanwesigheid van waens en tente gekenmerk. Albei kampe was teen hellings geleë en het geen tekort aan baie goeie lopende water en fonteine gehad nie.¹⁴ Vallentin het die bestaan van dié twee kampe beaam deur soos volg aan genl.maj. J.G. Maxwell, die militêre goewerneur in Pretoria, te berig: “... the refugees were not in one camp but scattered about ...”¹⁵

Die voortdurende toestroming van vroue en kinders vanuit alle rigtings na ‘n oorvol kamp op Heidelberg het, volgens die kampverslag van Mei 1901, vir mediese offisier Ralston genoodsaak om die oprigting van nog tente daar te verbied. Dit het gou geblyk dat die huidige terrein nie groot genoeg was om ‘n konsentrasiekamp vir Heidelbergdistrik op te rig nie. Met die oog op ‘n vergroting van die kampterrein en in afwagting van ‘n groot toevloei van vlugteling uit verskillende oorde, het waarnemende superintendent F.R. Harvey volgens dieselfde kampverslag van die Britse Kommandant op Heidelberg, naam onbekend, toestemming verkry om op ‘n stuk grond ongeveer 500 meter van die bestaande kamp af ‘n onbepaalde aantal mense te huisves. ‘n Aantal tente sou uit die oorbevolkte laer dele van die ou kamp na die nuwe terrein verskuif word. Intussen het Harvey begin met die oprigting van ‘n brug bestaande uit populierhout, sement en stene oor ‘n diep sloot om die twee kampe met mekaar te verbind.¹⁶

Die maandverslag van Junie 1901 dui daarop dat die konsentrasiekamp op Heidelberg nou uit drie afsonderlike kampe bestaan het. In die Julieverslag het

¹⁴ TAB, PMO 76, report on Refugee Camp Heidelberg, 21.01.1901, p. 70.

¹⁵ TAB, MGP, volume 207, letter J.M. Vallentin to Military Governor Pretoria, no. C/85/01, 11.02.1901, p. 121.

¹⁶ TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by E.R. Harvey, May 1901, p. 2.

superintendent Allison daarop gewys dat die afstand tussen die drie kampe ongeveer 200 en 300 meter was.¹⁷ Eers in September het dr. Kendal Franks, honorêre raadgewende sjirurg van die Britse magte, tydens sy besoek aan Heidelberg 'n duidelike beskrywing oor die ligging van die drie kampe verstrek: "It is situated about a mile (1,61 km) from the town, on high ground between the hills and the town. The camp is divided into three divisions. The first division occupies the east side of a low hill, the second occupies the west side, and the third is on the side of another gently rising hill, separated from the second division by a shallow valley. There is a long kopje behind the first and second camps, a shorter kopje behind the third. Between the kopjes, about 600 yards from the valley between the camps, is a large dam of good water, which might with ease be utilised for the camp." Volgens Franks is die drie kampe onderskeidelik kampe een, twee en drie genoem.¹⁸

Die drie kampe is aan die begin van November 1901, kort na Franks se besoek, na twee verminder.¹⁹ Mediese offisier Ralston het in die mediese maandverslae van Augustus tot Oktober die onbevredigende watervoorsiening aan die kampe,²⁰ die willekeurige gebruik van ongesonde water wat diarree veroorsaak het²¹ en die vier gevalle van ingewandskoors as redes vir die sluiting van een kamp voorgelê.²² Die Britse Dameskommissie onder leiding van mev. Millicent

¹⁷ TAB, British Bluebooks, Cd 819, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, July 1901, p. 234.

¹⁸ TAB, British Bluebooks, Cd. 819, report on the Refugee Camp at Heidelberg by Dr. Kendal Franks, 07.09.1901, pp. 296-297.

¹⁹ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on the Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 184.

²⁰ TAB, DBC 14, monthly medical report on Burgher Camp Heidelberg by R.G. Ralston, August 1901, p. 3.

²¹ *Ibid.*, September 1901, p. 1.

²² *Ibid.*, Oktober 1901, p. 4.

Fawcett, wat hulle van die toestande in die Suid-Afrikaanse konsentrasiekampe moes vergewis, het met hulle besoek aan die Heidelbergse konsentrasiekamp op 21 en 22 November 1901 Ralston se bedenkinge oor die watervoorsiening aan kamp een en die verspreiding van dié kamp se tente na die ander twee kampe, wat reeds drie weke aan die gang was, ten volle onderskryf. Gevolglik was een van die Dameskommissie se aanbevelings dat hierdie verspreiding onmiddellik afgehandel moes word.²³

Oor bogenoemde aanbeveling het die inspekteur van burgerkampe, kapt. W. Bentinck, op 23 Desember 1901 gerapporteer dat daar onmiddellik aandag aan gegee sou word.²⁴ Alhoewel dit gesloer het weens tente wat nog nie die kamp bereik het nie,²⁵ was die verdeling in twee kampe ongeveer 900 meter vanaf die dorp teen Maart 1902 afgehandel.²⁶ Tot met die sluiting van die kamp aan die einde van 1902 sou die verdeling dieselfde bly, naamlik “the Marquee Camp and the old camp.”²⁷

3.1.4 Kampomheining

Uit Franks se verslag, gedateer 7 September 1901, blyk dit dat hy hom nie daarmee kon vereenselwig dat daar nie ‘n doringdraadheining rondom die

²³ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, pp. 184, 188.

²⁴ TAB, DBC 12, report capt. W. Bentick (inspector Burgher Camps), 23.12.1901, p. 1.

²⁵ TAB, 2030, dr. J. Ploeger, *Lotgevallen van die burgerlike bevolking gedurende die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902*. Ploeger verwys na kapt. W Bentick se rapport, 18.01.1902, FK 609, CO 11417, volume 4.

²⁶ TAB, DBC 12, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, March 1902, p. 1.

²⁷ TAB, DBC 13, report on Burgher Camp Heidelberg by C.E.W. Sands, inspector Burgher Camps, 02.09.1902, p. 1.

konsentrasiekamp op Heidelberg was nie. Volgens Franks het die waaksaamheid van die burgerpolisie, aangestel uit die geledere van die hendsoppers, wel die binnekoms van ongemagtigde persone in die kamp belet en voorkom dat burgers wat reeds oorgegee het, die kamp verlaat om weer by die kommando's aan te sluit. Oor die kampinwoners se bewegings tydens hulle weeklikse twee besoeke aan die dorp het die kampowerhede volgens hom egter geen beheer gehad nie. Tydens hierdie besoeke kon gesprekke met hulle vriende op kommando en die aankoop van waardelose geneesmiddels by kwaksalwers moontlik plaasvind. Laasgenoemde sou teen die mediese offisiere se pogings om die kampbewoners slegs die beste behandeling te gee, indruis. Gevolglik was Franks van mening dat, aangesien genoeg mediese geriewe en die beskikbaarheid van verskillende tipes medisyne by die apteek in die kamp geen probleem sou wees nie, "it would be no hardship to limit the sphere of their perambulations."²⁸

Ten spyte van Franks se aanbeveling is die konsentrasiekamp nooit omhein nie. Selfs die aanbeveling van die Dameskommissie in November 1901 om die kamp aan beide kante te omhein en sodoende die vee uit te hou,²⁹ het as gevolg van die goeie gesindheid van die meeste kampbewoners net 'n aanbeveling gebly wat nooit uitgevoer is nie. Alhoewel superintendent Allison in werklikheid min probleme met weglopers ondervind het, het ses wapenneelêers in die nag van 30 September/1 Oktober 1901 uit die kamp weggeloop om weer by die kommando's aan te sluit. Allison het aan Maxwell getelegrafeer dat hy as 'n strafmaatreël graag die gesinne van hierdie ses persone wou wegstuur "as an object lesson to others." Maxwell het op 4 Oktober geantwoord dat dit so gou

²⁸ TAB, British Blue Books, Cd 819, report on the Refugee Camp at Heidelberg by dr. Kendal Franks, 07.09.1901, p. 299.

²⁹ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 187.

moontlik sou geskied.³⁰ Of hieraan uitvoering gegee is, kon nie vasgestel word nie.

3.1.5 Huisvesting binne die konsentrasiekamp

Vanweë die klein getalle het die verskaffing van huisvesting aan “refugees” op Heidelberg aanvanklik nie probleme opgelewer nie. In die kampverslag van 21 Januarie 1901 het Wepener en Groesbeek van die oprigting van lang rye sooihuise met sinkdakke in die kamp suidoos van die dorp melding gemaak. Daarenteen het die kamp suidwes van die dorp hoofsaaklik uit tente en waens bestaan.³¹ Ongeveer drie weke later, op 13 en 14 Februarie, het maj. Goodwin die kamp op Heidelberg besoek. Die sooihuise wat die mans opgerig het, het hom beïndruk en in sy verslag het hy sy tevredenheid daarmee te kenne gegee: “These houses prove a great improvement on tents, and their advantages as dwelling houses will become more evident as the winter approaches.” Ten tye van sy besoek het ongeveer 50% van die inwoners wat rantsoene ontvang het, opgekommandeerde huise op die dorp bewoon. Hiermee was hy nie gediend nie en terselfdertyd het hy die verwagting gekoester “to hear daily that all have been concentrated in camp.”³² Dit het nie onmiddellik gerealiseer nie. Die waarnemende algemene superintendent van konsentrasiekampe, W.K. Tucker, het in sy verslag van 20 April oor die kamp op Heidelberg gemeld dat, uit ‘n

³⁰ TAB, MGP volume 123, 12698A/01, telegram intelligence Heidelberg to Military Governor Pretoria, 01.10.1901; 12760B/01, 02.10.1901; 03.10.1901; telegram Military Governor Pretoria to Provost Marshall Heidelberg, 04.10.1901.

³¹ TAB, PMO 76, verslag oor “refugee camp” Heidelberg opgestel deur F. Wepener en P. Groesbeek, 21 01 1901, p. 70.

³² TAB, FK 1798, War Office, report on Refugee Camp Heidelberg by maj. G.A. Goodwin, 13-14.02.1901.

kampbevolking van 976, 'n totaal van 351 siele wat steeds op die dorp woonagtig was, wil sê 36%, rantsone ontvang het.³³

Uit die beskikbare statistieke blyk dit dat die inwonertal van die konsentrasiekampe toegeneem het. Die tekort aan huisvesting wat die kampowerhede aanvanklik ondervind het, het met verloop van tyd vererger, veral in die lig van die gereelde aflaaï van groot groepe vroue en kinders by die kampe. Onwillekeurig ontstaan die vraag of die Britse militêre owerhede enigsins vir hierdie toeloop na die konsentrasiekampe beplan het.

Huisvesting vir die kampinwoners het sedert die aankoms van die vroue en kinders die aandag van die kampowerhede geniet. 'n Wit tentedorp, bestaande uit drie verskillende tipes tente uitgereik deur die kampowerheid, het spoedig aan die buitewyke van die dorp verrys en huisvesting aan die kampinwoners gebied. Franks, wat die kamp op Heidelberg op 7 September 1901 besoek het, het in sy verslag van dié drie tipes tente melding gemaak. Eerstens die ronde tente, "bell tents", waarvan 288 opgerig is. Tweedens, 69 markeetente wat elk meer as een gesin gehuisves het. Derdens, twintig vierkantige Indiese tente wat aan talle gesinne huisvesting gebied het. Franks het ook van 'n vierde tipe tent melding gemaak, naamlik 'n klein en vierkantige een, wat nie deur die kampowerhede uitgereik was nie. Die burgers het hierdie tipe met hulle ossewaens na die kamp geneem, waar hulle dit langs die waens opgeslaan en daarna die geheel met 'n seil bedek het. Gewoonlik, in sulke gevalle, het die kinders op die waens en die ouers in die tente geslaap wanneer hulle in die veld gekampeer het. In teenstelling met die eersgenoemde drie tipes tente, het Franks laasgenoemde as 'n ontsiering van die kamp bestempel wat op sy beurt weer tot 'n oorbevolking kon lei. Dit was volgens hom onmoontlik om enige beheer oor sulke verblyfplekke uit te oefen en hulle selfs netjies en skoon te hou. Die waens,

³³ TAB, FK 896, CO 291/28, volume 1 1901, report on Burgher Camp Heidelberg by W.K. Tucker, 20.04.1901.

waarop gereeld groot hope klere en beddegoed deurmekaar gelê het, het 'n indruk van uiterste slordigheid geskep. Ossewaens moes verbied word, aangesien hulle in 'n dig bewoonde kamp gevaar ingehou het.³⁴

Benewens die tente het Franks ook oor die sooihuise in die konsentrasiekamp verslag gelewer. Dit was lang geboue wat uit 82 kamers bestaan het. Elke kamer van 12 vt. x 10 vt. (3,64 meter x 3,03 meter) het huisvesting aan ongeveer vyf persone gebied, gewoonlik 'n moeder en vier kinders of 'n ouerpaar en drie kinders. Oor die algemeen het dit vir Franks gelyk asof die inwoners met hierdie tipe woonplekke tevrede was.³⁵

Die Dameskommissie wat die konsentrasiekamp op Heidelberg in November 1901, ongeveer twee maande later, besoek het, het Franks se bevindings aangevul en die verspreiding van die verskillende tipes tente en sooihuise in hulle verslag aangeteken. In kamp een was daar hoofsaaklik net ronde tente, terwyl, in kamp twee, die drie rye sooihuise in die middel met dieselfde tipe tente omring was. Volgens die verslag het die meeste van die kamers van 12 vt. x 12 vt. x 7vt. (3,64 meter x 3,64 meter x 2,12 meter), waarvan die dakke te laag was, nie oor goeie ventilasie beskik nie. Van die inwoners het oor die klammigheid binne in die sooihuise gekla. Tog het die meeste inwoners hierdie huisvesting bo die ronde tente verkies. 'n Groot groep van die inwoners het hulle kamers na die beste van hulle vermoë netjies in stand gehou, terwyl die netheid van die ander groep se kamers veel te wense oorgelaat het. Kamp drie het uit 146 markeetente bestaan. Elkeen het drie gesinne gehuisves. Die kommissie het hierdie kamp beskryf as baie skoon en goed in stand gehou, terwyl hulle beweer het dat "their inhabitants were quite the aristocracy of the camp." Kamp drie het die kommissie oor die algemeen gunstig beïndruk. Vir die ordelikheid wat daar geheers het, die

³⁴ TAB, British Bluebooks, Cd 819, report on the Refugee Camp at Heidelberg by Dr. Kendal Franks, 07.09.1901, pp. 296-297.

³⁵ *Ibid.*, p. 296.

pragtige voorkoms van die kamp, die groot spasies tussen die markeetente en die mooi oprigting daarvan het die kommissie net lof gehad. Daarby was daar van oorbevolking in dié kamp nie sprake nie. Net soos Franks, het hulle die aanwesigheid van ossewaens binne die kamp en vee in die onmiddellike omgewing daarvan afgekeur. Gevolglik het hulle aanbeveel dat geen veekrale naby die tente opgerig word nie en dat alle waens op een plek getrek moes word.³⁶

Vanweë 'n gebrek aan bronne, kan daar slegs gespekuleer word dat die uiterste koue en warm temperature, onderskeidelik in die winter- en somermaande, vir die tentbewoners ondraaglik moes gewees het. Tydens donderstorms in die somermaande is daar groot skade aan die tente aangerig. Die omstandighede waaronder dié inwoners moes leef, het tot gevolg gehad dat hulle weerloos teen die aanslae van die natuur was. Daarenteen het die sooihuise die inwoners beter teen die elemente van die natuur beskerm. In sy verslag van 23 Desember 1901 het Bentick geskryf dat die sooihuise “although low, are very much cooler than tents and very popular”.³⁷

Teen Januarie 1902 het daar stemme opgegaan om die gehawende tente met rye kamers te vervang, gebou van songedroogde bakstene en van sinkdakke voorsien. Die nuwe senior mediese offisier op Heidelberg, dr. H. Crook, wetende dat toekomstige huisvesting in die kampe in oorweging was, het die verweerde toestand van die tente en die bouvalligheid van die sooihuise in sy maandverslag onder die aandag van die militêre owerhede in Pretoria gebring. Alhoewel die sooihuise baie gewild onder die kampinwoners was, en Allison in sy kampverslae van geen tekens van verweer melding gemaak het nie, moet daar aanvaar word

³⁶ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, pp. 185, 187.

³⁷ TAB, DBC 12, report on Burgher Camp Heidelberg by capt. W. Bentick (inspector Burgher Camps), 23.12.1901, p. 2.

dat klimaatstoestand dit wel veroorsaak het. Die mediese offisier, wat bewus daarvan was dat ook die sooihuse afgekeur is en dat superintendent Allison op die aankoms van nuwe tente om die sooihuse en tente te vervang gewag het, het sy standpunt oor die herstel van die sooihuse gestel. Dit kon geskied deur slegs die mure te herstel en die dakke te verhoog. Sodoende sou die sooihuse geriefliker en gesonder as die ronde tente wees. Dit sou ook nie buitensporig duur wees nie.³⁸ Twee maande later rapporteer Allison in sy verslag oor 'n besluit om onmiddellik met die vervanging van tente deur hutte van steen met sinkdakke te begin. Hy was daarvan oortuig dat die besluit “will undoubtedly make the refugees perfectly comfortable.”³⁹ Die werk het dadelik begin en in die volgende maandverslag het 'n tevrede Allison gerapporteer dat twaalf nuwe hutte en ses herboude hutte “are a great improvement to the old quarters, and are much appreciated.”⁴⁰

Reeds in Mei 1902 het die winter met sy ysige koue op Heidelberg toegeslaan. Verdere bouwerk aan die nuwe hutte het na die vredesluiting op die 31ste tot stilstand gekom, terwyl die tentbewoners aan die genade van die winter uitgelewer was. Om hierdie mense teen die koue te beskerm, het die kampowerhede opdrag gegee om al die tente wat nie in gebruik was nie, bo-oor die bestaande tente op te slaan.⁴¹ In Junie het uiters koue toestande Heidelberg

³⁸ *Ibid.*, report on Burgher Camp Heidelberg by senior medical officer, Dr. H Crook, January 1902, p. 2.

³⁹ *Ibid.*, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, March 1902, p.4.

⁴⁰ *Ibid.*, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, April 1902, p. 2.

⁴¹ TAB, DBC 11, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, May 1902, p. 2.

getref en die ekstra tente wat oor die ronde tente opgeslaan is, het volgens Allison gehelp om hulle effens warmer te hou.⁴²

The Heidelberg News se redaksie het die omstandighede waaronder die kampinwoners moes lewe, tydens 'n besoek aan die konsentrasiekamp in November 1901 soos volg saamgevat: "Their household encumbrances are, as a rule, by no means heavy. Vessels of tin and furniture of packingcase are quite the fashion." Volgens *The Heidelberg News* moes dit vir die tentbewoners moeilik gewees het om daaglik in sulke toestande te leef met baie min om hulle mee besig te hou. Selfs die feit dat die tente baie naby aan mekaar was, het probleme veroorsaak. Om in 'n tent te woon met die agterdeur ongeveer twee treë van die buurman se voordeur en 'n gesprek aan te hoor wat in die privaatheid in 'n geslote tentkamer gevoer word, moes vir die toehoorders 'n groot ongerief of selfs 'n verleentheid gewees het. Onder alle omstandighede was genade van Bo 'n vereiste vir die mense om hulle van "language more forcible than elegant" te weerhou.⁴³

Alhoewel *The Heidelberg News* uit 'n Britse perspektief oor die toestande in die konsentrasiekamp op die dorp geskryf het, wil dit voorkom of die kampinwoners oor die algemeen redelik tevrede was. 'n Sin in die berig dat "the residents in the canvass town are made as comfortable as circumstances permit"⁴⁴, skep die indruk dat die kampowerhede uit hulle pad gegaan het om dit vir die wetgehoorsame en goed gemanierde inwoners van die konsentrasiekamp so gerieflik moontlik te maak.

⁴² *Ibid.*, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, June 1902, p. 3.

⁴³ *The Heidelberg News*, "Heidelberg Refugee Camp", 15.11.1901.

⁴⁴ *Ibid.*, 15.11.1901.

3.1.6 Aankoms in die kamp

Onder die geledere van ongeveer 2 000 inwoners in die konsentrasiekamp op Heidelberg het baie verarmde gesinne, meesal vroue en kinders, sedert hulle aankoms in die kamp die simpatieke aandag van die kampowerhede geniet. Reeds in sy eerste kampverslag, in Junie 1901, het Allison die toestand waarin die vroue en kinders met hulle aankoms in die konsentrasiekamp op Heidelberg verkeer het, as “pitiabile in the extreme” beskryf. Hierdie mense, wat met niks by die kamp opgedaag het nie, het die vernietiging van hulle matrasse en komberse gerapporteer. Dit het die kampowerheid genoodsaak om, onder andere, komberse aan hulle uit te reik.⁴⁵ In die kampverslag van Julie 1901 het Allison die gehawende toestand van die nuwe aankomelinge soos volg beskryf: “Refugees, principally women and children, arriving from the outlying farms, come in a most pitiful state, some of them in rags, and their feet showing through their boots ...” Hieraan is volgens Allison so gou moontlik aandag gegee deur hierdie mense van die nodige klerasie en skoeisel te voorsien.⁴⁶ Volgens sy verslag van Augustus 1901 was die voorkoms van die mense (Allison bedoel seker die weggevoerde gesinne wie se mans en vaders op kommando was) “coming in to surrender ... in a pitiful state as regards clothing and boots, and have all to be supplied with apparel and blankets.”⁴⁷ Tot in Desember 1901 het talle verflenterde gesinne wat by die kamp op Heidelberg aangekom het, klerasie en skoene benodig. Die kampowerhede het volgens Allison nie gehuiwer om in hierdie behoefte te voorsien nie.⁴⁸ Hierdie toestand het met verloop van tyd

⁴⁵ TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, June 1901, p. 4.

⁴⁶ TAB, British Bluebooks, Cd 819, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, July 1901, p. 234.

⁴⁷ *Ibid.*, monthly report on Burgher Camp Heidelberg, August 1901 by A.A. Allison, p. 349.

⁴⁸ TAB, DBC 11, 12, monthly reports on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, October and December 1901, pp. 3, 2.

klaarblyklik verbeter. Op 2 September 1902 het C.E.W. Sands, inspekteur van konsentrasiekampe, gerapporteer dat 'n goeie voorraad klere in Augustus aan die kampinwoners oorhandig is, waarna hulle goed gekleed voorgekom het.⁴⁹

Die inwonertal in die kamp is gereeld met die aankoms van wavragte vroue en kinders en soms met 'n paar oumanne en jong seuns aangevul. Met hulle aankoms in die kamp is boodskappe van naasbestaendes en van die burgers op kommando aan die kampinwoners oorgedra. Sommige van hierdie boodskappe, wat allesbehalwe 'n liefdevolle toon gehad het, het die bestaande kloof tussen die patriotte en die hendsoppers verder vergroot. Boodskappe in die trant van “vertel aan Piet hy is 'n lafaard en 'n valsaard en as ons hom ooit in die hande kry, sal dit sy laaste dag wees”, of “sê vir Niklaas as ons wen, gaan ons hom 'n kneg van knegte vir die res van sy dae maak as ons hom nie hang nie” is soms aan die inwoners oorgedra.⁵⁰ Met hierdie tipe boodskappe wou die nuwe aankomelinge hulle weersin in die optrede van die hendsoppers te kenne gee en terselfdertyd verseker dat hulle in hierdie donker tyd staande sou bly.

3.1.7 Verskaffing van verbruiksware aan die kampbewoners

Die kampowerhede was bewus van die haglike toestand waarin talle van die kampinwoners by hulle aankoms op Heidelberg verkeer het en was dus om menslikheidsredes genoodsaak om daadwerklike pogings aan te wend om hierdie verarmde gesinne van die broodnodige lewensmiddele te voorsien. Tot na afloop van die oorlog sou die Britse kampowerhede die fisieke en mediese versorging van die gesinne behartig. Brittanje se rol as versorger van Boeregesinne in die konsentrasiekampe sou die Britse belastingbetaler baie geld uit die sak jaag.

⁴⁹ TAB, DBC 13, report on Burgher Camp by C.E.W. Sands, 02.09.1902, p. 1.

⁵⁰ *The Heidelberg News*, “Heidelberg Refugee Camp”, 15.11.1901.

Deur van die dienste van besighede in die kamp op Heidelberg gebruik te maak, het die kampowerhede die allernoodsaaklikste benodigdhede vir die hulpbehoewende kampinwoners bekom. Poyton Bros. Store het hierdie funksie verrig en tussen Julie 1901 en Februarie 1902 het die Burgher Camps Department ongeveer £777, gemiddeld £111 per maand, se goedere by hierdie onderneming aangekoop om aan die kampinwoners te voorsien. Dit het ingesluit ongeveer 2 668 jaart (2 428 meter) katoenflanel, 666 paar skoene en stewels, 70 kookpotte, 51 ketels en 32 emmers. Terselfdertyd het die militêre kamp op Heidelberg in hierdie tydperk onder andere ook 190 militêre komberse, 38 groot en klein emmers en ses paar stewels aan die kampbewoners uitgereik.⁵¹ In dieselfde tydperk het 'n subkomitee van die Nederlandse Bystandsfonds drie keer voorrade aan die konsentrasiekamp oorhandig. Dit het ongeveer 2 091 jaart (1 903 meter) katoenflanel, 1 560 jaart (1 420 meter) rokmateriaal, 507 jaart (462 meter) linne, 79 pakke klere, 591 komberse en 1 246 paar stewels en skoene ingesluit.⁵² Die konsentrasiekamp op die dorp het in Julie 1901 ook 'n skenking van P.C. Schultz van Kaapstad ontvang, wat bestaan het uit voedsel, seep, klerasie, medisyne, kastorolie, en een baal komberse.⁵³

Die kwessie van voedselvoorsiening aan inwoners van die konsentrasiekampe was sedert hulle ontstaan die aspek van die daaglikse bestaan waaroor die meeste ontevredenheid geheers het. Met moontlik die uitsondering van die bywoners was die meeste gesinne gewoond daaraan dat daar aan voedsel op plase geen skaarste was nie. Hier moes hulle egter nou by oorlogstoestande met tekorte en beperkte voorrade aanpas. Die kampinwoners op Heidelberg het

⁵¹ TAB, DBC 11, 12 14, British Bluebooks, Cd 819 and 893, monthly reports on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, June 1901 – February 1901.

⁵² TAB, DBC 12, 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, June 1901, pp. 3-4, August 1901, p. 2; February 1902, p. 2.

⁵³ TAB, British Bluebooks, Cd 819 monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, July 1902, p. 234.

volgens die maandverslae van superintendent Allison nie tekorte ervaar nie. Hierin is hy ondersteun deur twee vooraanstaande wapenneerlêers, naamlik F. Wepener, oud-landdros, en vk. P. Groesbeek van die Heidelbergkommando, se verslag van 21 Januarie 1901 oor die “two refugee camps near Heidelberg” wat hulle op versoek van distrikskommissaris Vallentin besoek het. Genoegsame voedselvoorsiening aan die inwoners het gunstige kommentaar by Wepener en Groesbeek uitgelok. Albei het aangedui dat die inwoners self kwaadwillige gerugte oor voedselvoorrade die nek ingeslaan het toe nege uit elke tien persone wat ondervra is, hulle tevredenheid hieroor te kenne gegee het. Die voorrade wat hulle ontvang het, het ingesluit mieliemeel en meelblom, suiker en ‘n klein hoeveelheid vleis. Alhoewel die mieliemeel soms nie van die beste gehalte was nie, het daar by die inwoners geen rede tot enige klagte bestaan nie. Oor die kwessie van genoegsame voedselvoorsiening het die vlugteling Wepener en Groesbeek versoek “to carry their thanks and appreciation to Major Vallentin for the humanity shown on behalf of Her Majesty’s Government.”⁵⁴

Uit Wepener en Groesbeek se verslag duik ‘n aantal vrae op. Eerstens, het hierdie twee persone met so ‘n positiewe verslag enige bymotiewe gehad om sodoende op beter behandeling vir die “refugees” aanspraak te maak? Tweedens was beide waarklik eerlik tydens die skryf van genoemde verslag? Derdens kon die Britse owerhede hierdie twee ten volle vertrou? Op die eerste twee vrae kan daar nie definitiewe antwoorde verstrekk word nie, maar oor die derde vraag bestaan daar geen twyfel nie. Die “refugees” se Britsgesinde houding sou veral met die troonsbestyging van Eduard VII duidelik word. Selfs die erns waarmee Wepener en Groesbeek na wapenneerlegging die Britse saak verdedig het, laat geen twyfel waar hulle lojaliteit gelê het nie.

⁵⁴ TAB, PMO 76, verslag oor “refugee camp” Heidelberg opgestel deur F. Wepener en P. Groesbeek, 21.01.1901, p. 70.

In teenstelling met die voorsiening van beskikbare lewensmiddele aan die kampinwoners, was voedselvoorrade nie so maklik verkrygbaar nie. Distrikskommissaris Vallentin moes sedert die ontstaan van die Heidelbergse “refugee camp” in Oktober 1900 totdat Maxwell in Pretoria die beheer van alle bestaande kampe ‘n maand later in November oorgeneem het, self die mas opkom. In ‘n skrywe aan Maxwell op 11 Februarie 1901 het hy gemeld dat hy gedurende hierdie tydperk sonder enige instruksies en regulasies gereeld op eie verantwoordelikheid moes optree. Gevolglik moet daar nie uit die oog verloor word dat mense op soek na beskerming op die dorp begin aankom het nie. Hierdie toestand het Vallentin aangespoor om sy beste te lewer. Aan Maxwell het Vallentin die versekering gegee dat hy die ekonomie in gedagte gehou het en voortgegaan dat “had the way been made smoother for me by assistance being given me by the Supply Department, instead of every obstacle being thrown in the way, I daresay I could have managed better, as it was I had to collect food for starving people, where I could get it.”⁵⁵

Vallentin se “food for starving people” moenie met Wepener en Groesbeek se tevredenheid met die voedselvoorrade verwar word nie. Sy soeke na voedsel vir hierdie mense het in Oktober/November 1900 plaasgevind. Wepener en Groesbeek se verslag het twee maande na die oornam van die kampe deur Maxwell, die militêre goewerneur in Pretoria verskyn, toe daar reeds ‘n taamlike verbetering in die lewering van voedselvoorrade ingetree het.

Namate die kampe meer geword het, het die gedagte ontstaan om die hele stelsel aan ‘n sentrale beheer te onderwerp. Soos reeds genoem, het Maxwell in Pretoria teen November 1900 die beheer van die Transvaalse kampe oorgeneem en terselfdertyd ‘n rantsoenskaal vir die weeklikse verskaffing van voedsel aan die kampbewoners opgestel. Hierdie rantsoenskaal het ‘n onderskeid tussen

⁵⁵ TAB, MGP, volume 207, no. C/85/01, letter J.M. Vallentin District Commissioner Heidelberg to Military Governor Pretoria, 11.02.1901, p. 120.

kampinwoners gemaak deur hulle in twee groepe te klassifiseer, naamlik eerstens die “bona fide refugees, who have come in for protection from Boers” en tweedens “all other classes of refugees.” Ten opsigte van die eerste groep sou alle persone bo twaalf jaar 7 lb. (3,15 kg) meel of meelblom, 4 oz. (113,6 g) sout, 6 oz. (170,4 g) koffie, 12 oz. (340,8 g) suiker en 1 lb. (0,45 kg) vleis weekliks ontvang. Kinders onder twaalf jaar sou 12 oz. (340,8 g) suiker en die helfte van die ander voedselvoorrade kry. Alle persone bo twaalf jaar in groep twee sou weekliks 7 lb. (3,15 kg) meel of meelblom, 4 oz. (113,6 g) sout, 4 oz. (113,6 g) koffie, 8 oz. (227,2 g) suiker maar geen vleis ontvang nie. Kinders onder twaalf jaar sou 8 oz. (227,2 gram) suiker en die helfte van die ander voedselvoorrade ontvang.⁵⁶

Die onderskeid wat daar tussen die twee groepe ten opsigte van rantsoene gemaak is, is in Maart 1901 met die inwerkingstelling van verbeterde skale beëindig. Behalwe dat alle kampinwoners voortaan dieselfde hoeveelheid voedselvoorrade sou ontvang, sou die nuwe skale op volwassenes, kinders tussen vyf en twaalf jaar en kinders onder vyf jaar van toepassing wees.⁵⁷

Bogenoemde rantsoene is by veranderende omstandighede aangepas. Dit het nou saamgehang met die groei van die konsentrasiekampe, wat spoedig 'n verandering van die rantsoenskale regverdig het. In hoofsaak was dit daarop gemik om die kampbewoners se immuniteit teen siektes deur gesonde en verbeterde voeding te verhoog.

⁵⁶ J. Ploeger, *Die lotgevalle van die burgerlike bevolking gedurende die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902*, V, p. 41:37; J.C. Otto, *Die konsentrasiekampe*, p. 83. Beide outeurs verwys na Britse Blouboeke, Cd 819, p. 21.

⁵⁷ A.C. Martin, *The Concentration Camps 1901-1902: Facts, Figures and Fables*, pp. 89, 97.

Volgens die maandelikse kampverslag van Mei 1901 het waarnemende superintendent E.R. Harvey die gehalte van die voedselvoorrade as goed bestempel en bygevoeg dat “the people express themselves as being well satisfied with the quality of the provisions served out to them.” Harvey het selfs die vleis wat twee keer per week deur die Army Service Corps gelewer is, as “excellent quality” beskryf.⁵⁸ Daarenteen het Allison in die maandverslag van Junie 1901 ‘n ander mening oor die gehalte van die vleis vanaf die Army Service Corps uitgespreek. Hy het dit as baie swak bestempel en die lang afstande wat die skape moes reis en die karige, beskikbare weiding langs die pad vir die swak gehalte geblameer.⁵⁹ Hier is twee teenstellings, aangesien die Junieverslag daarop dui dat Allison nie met Harvey se gevolgtrekkings oor die gehalte van die vleis kon saamstem nie.

Probleme wat daar oor veral vleisvoorsiening bestaan het, is skynbaar opgelos en Allison kon in sy verslag van Julie 1901 verklaar: “The supplies forwarded are of excellent quality in every respect ...” Vervolgens is die rantsoene in dieselfde maand uitgebrei deur die toevoeging van rys,⁶⁰ en steenkool en brandhout in Augustus, wat volgens Allison van goeie gehalte was.⁶¹

In sy verslag oor sy besoek aan die Heidelbergse konsentrasiekamp op 7 September 1901, het dr. Kendal Franks aangedui dat die kampowerhede dieselfde rantsoene as die ander konsentrasiekampe uitgedeel het. Franks het

⁵⁸ TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by E.R. Harvey, May 1901, p. 1.

⁵⁹ *Ibid.*, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, June 1901, p. 2.

⁶⁰ TAB, British Bluebooks, Cd 819, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A.Allison, July 1901, p. 233.

⁶¹ *Ibid.*, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A.Allison, August 1901, p. 349.

sy bevindinge oor die lewering van voedselvoorrade aan die kampinwoners duidelik in sy verslag uiteengesit. Meelblom en suiker het geen probleme opgelewer nie, maar die hoeveelheid koffie vir 'n klein gesin was volgens kampsuperintendent Allison ontoereikend. Rys, wat sedert 22 Julie deel van die rantsoene uitgemaak het, het in 'n stadium uit voorraad geraak, maar was gou weer ruim beskikbaar. Die lewering van vars melk aan die kamp het nie bestaan nie. In plaas daarvan is geblikte melk onder twee handelsmerke, naamlik "Milkmaid" en "Sledge", aan die kamp voorsien. Volgens Franks was eersgenoemde uitstekend, maar laasgenoemde, wat tekens van verrotting getoon het, is gereeld deur die kampinwoners teruggebring. Franks, wat hiervan getuie was, het aanbeveel dat die gebruik van hierdie handelsmerk beëindig word. Kinders onder twee jaar wat van melkvoeding afhanklik was, het elke tweede dag 'n blik melk ontvang.⁶² Uit die maandverslag van Januarie 1902 blyk dit dat Franks se voorstel om slegs die melk met die "Milkmaid" handelsmerk aan die kampinwoners uit te reik, deur die kampowerhede aanvaar is.⁶³

Franks het in sy verslag ook oor die uitreiking van rantsoene gerapporteer. Vleisrantsoene, wat uit skaapvleis bestaan het, is weekliks aan die kampinwoners voorsien. Volgens die rantsoenskaal sou volwassenes 3 lb. (1,5 kg) en kinders onder twaalf jaar 2 lb. (0,9 kg) vleis weekliks ontvang. Vleis waaroor daar twyfel bestaan het, is voor gebruik eers deur 'n mediese dokter geïnspekteer. Noodsaaklike verbruiksgoedere soos seep en steenkool is op 'n weeklikse grondslag uitgereik. Die rantsoenskaal ten opsigte van steenkool het 14 lb. (6,3 kg) per volwassene en 7 lb. (3,15 kg) vir elke kind onder twaalf jaar beloop. Allison het nie met hierdie rantsoenskaal saamgestem nie en gevolglik met 'n nuwe voorstel ten opsigte van 'n verandering in dié skaal vorendag

⁶² TAB, British Bluebooks, Cd 819, report on the Refugee Camp at Heidelberg by Dr. Kendal Franks, 07.09.1901, p. 297.

⁶³ TAB, DBC 12, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, January 1902, p. 4.

gekom. Volgens Allison moes brandhout en steenkool per familie en nie per kop uitgedeel word nie, aangesien die voorbereiding van 'n ete vir vyf persone in werklikheid amper net soveel brandstof as 'n ete vir tien persone sou vereis. Franks het hierdie voorstel heelhartig ondersteun.⁶⁴

Allison het na Franks se besoek voortgegaan om elke maand oor die beskikbaarheid en gehalte van die gelewerde voorrade te rapporteer, wat volgens hom uitstekend was. 'n Besending botter bestem vir uitdeling aan die kampinwoners het die kamp in Oktober 1901 bereik.⁶⁵ Vir die kampinwoners moes die onverwagse meevaller 'n luukse gewees het, aangesien botter nie aldag op die tafel verskyn het nie.

Die besoek van die Dameskommissie op 21 en 22 November 1901 aan die konsentrasiekamp op Heidelberg het 'n paar gebreke ten opsigte van die rantsoene blootgelê wat die aandag van die kampowerhede vereis het. Die kommissie het bevind dat die uitdeel van kruideniersware weekliks op Donderdae en die voorsiening van vleis twee keer per week geskied het. Aangesien daar 'n tekort aan vleis ontstaan het, het dit superintendent Allison verplig om vars vleis en geblikte beesvleis om die beurt aan die kampbewoners te voorsien. Groente was glad nie by die rantsoene ingesluit nie. Indiërhandelaars het ten duurste met groente in die kamp gesmous. So, byvoorbeeld, het drie klein rape ongeveer drie pennies gekos, terwyl 'n klein pampoen teen ongeveer ses pennies van die hand gesit is. Verder het die kommissie bevind dat elke lid van 'n gesin weekliks 'n ekstra drie onse (85,2 g) seep ontvang het. Die kampbewoners moes hul koffierantsoene, wat uit koffiebone bestaan het, self maal, terwyl 'n ekstra twee oz. (56,8 g) hierby

⁶⁴ TAB, British Bluebooks, Cd 819, report on the Refugee Camp at Heidelberg by Dr. Kendal Franks, 07.09.1901, pp. 297-298.

⁶⁵ TAB, DBC 11, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, October 1901, p. 2.

toegelaat was. Aanvanklik het Allison elke tweede dag 'n blik melk aan alle kinders onder twee jaar uitgedeel "in addition to the ration of meat." Ingevolge 'n nuwe bevel wat in Pretoria uitgereik is, het Allison op 18 November, drie dae voor die koms van die Dameskommissie, begin om, in plaas van die vleisrantsoene, daaglik 'n bottel melk aan elke kind onder drie jaar uit te reik. Die uitreiking van 'n bottel melk, bestaande uit 'n mengsel van drie bottels warm water en 'n blik gekondenseerde melk, sou talle families se vleisverbruik raak.⁶⁶

Die Dameskommissie se bevinding oor die nuwe maatreël was dat "the issue of milk for the children is rather reduced, and the family loses the benefit of the children's meat ration. We think this was not what was intended, and that an addition to rations as a whole was contemplated, and not the reverse." Gevolglik was hulle aanbeveling in lyn met hulle bevinding. Die voorsiening van melk aan kinders moes voortgesit word, "but let it be in addition to their former ration and not in lieu of meat."⁶⁷

Ten tye van die besoek van die Dameskommissie het die drie bestaande openbare bakoonde in die kamp nie gefunksioneer nie. Materiaal vir nog vier bakoonde het toe reeds die spoorwegstasie op Heidelberg bereik. Sewe bakoonde kon volgens die kommissie, wanneer dit in werking was, ongeveer 60 brode met een slag bak wat genoegsaam vir die hele kamp sou wees.⁶⁸ Die kommissie se bevinding in hierdie opsig is nie logies nie. Sestig brode met een baksel vir 'n kamp van ongeveer 2 000 inwoners is heeltemal ontoereikend. Intussen is 'n groot kombuis vir die kamp in November 1901 voltooi.⁶⁹ Volgens

⁶⁶ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 185.

⁶⁷ *Ibid.*, pp. 185, 188.

⁶⁸ *Ibid.*, p. 185.

⁶⁹ TAB, DBC 14, report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, November 1901, p. 5.

kapt. E. Bentinck, inspekteur van “Burgher Camps”, se inspeksieverslag van die kamp ongeveer ‘n maand na die Dameskommissie se besoek, blyk dit dat al die bakoonde in werkende toestand was. Sy verslag skep die indruk dat daar benewens die openbare bakoonde ook baie private bakoonde in die kamp aanwesig was.⁷⁰

In opvolging van die Dameskommissie se verslag het Bentinck op 23 Desember 1901, na sy inspeksie van die Heidelbergse konsentrasiekamp, sy bevindinge en aanbevelings oor die rantsoene op skrif gestel. Die enigste klagte het oor die voorsiening van vars vleis gehandel, wat slegs eenkeer per week uitgereik is. Hy was hoopvol dat die voorsiening van vleis vanaf die koelkamers (refrigerated meat) hierdie probleem eerlank sou oplos. Om meer vleis aan die kampinwoners te verskaf, het Bentinck die vermindering van oormatige rantsoene ten opsigte van meelblom en die vervanging daarvan deur bykomende vleis of groente voorgestel. Melk aan kinders onder vyf jaar moes volgens die rantsoenskale en in opdrag van die dokter uit twee blikke melk elke drie dae bestaan. In dié stadium het die uitreiking van groente nie plaasgevind nie. Groente was van Natal af en ook van plaaslike groentetuine af verkrygbaar, maar die kampinwoners kon die plaaslike produsente se buitensporige pryse nie bekostig nie. Gelukkig was daar die vooruitsig dat die groentetuine in die kamp, wat deur die inwoners self bewerk is, spoedig sou produseer. Intussen het daar na Bentinck se oordeel ook ‘n uitstekende sopkombuis in die kamp tot stand gekom, waar talle hulpbehoewende kampinwoners gereeld voedsame sop en brood ontvang het.⁷¹

Die Dameskommissie en Bentinck se aanbevelings het klaarblyklik tot ‘n verbetering in rantsoene gelei. In sy verslag van Februarie 1902 oor die

⁷⁰ TAB, DBC 12, report on Burgher Camp Heidelberg by capt. W. Bentinck, 23.12.1901, p. 3.

⁷¹ *Ibid.*, pp. 2-3.

Heidelbergse konsentrasiekamp het Allison gemeld dat daar 'n aansienlike verhoging in die rantsoene plaasgevind het. Hierbenewens het Allison ook van ekstra voedselvoorrade melding gemaak. Of dit by die verhoogde rantsoene ingereken was, kon nie uit Allison se verslag vasgestel word nie. 'n Moontlike rede hiervoor kan wees dat gereelde somerbuie 'n baie goeie groenteproduksie in Heidelberg tot gevolg gehad het, wat tot voordeel van die kampinwoners aangewend kon word. Die ekstras het uit die volgende bestaan: 1 165 lb. (524,25 kg) ertappels, 9 998 blikke melk, 2 000 lb. (900 kg) groente, 1 264 lb. (568,8 kg) uie en 454 lb (204,3 kg) botter.⁷²

Die rantsoene wat in Januarie 1902 in al die Transvaalse en Vrystaatse kampe in werking getree het, het 'n groter verskeidenheid voedsel vir die kampinwoners in die vooruitsig gestel. By die bestudering van die nuwe rantsoene val dit onmiddellik op dat daar, ooreenkomstig Kitchener se maatreël van Maart 1901 om die verskille op te hef, geen onderskeid tussen die twee groepe kampinwoners, naamlik die bevoorregte families van die hendsoppers en die nie-bevoorregte families van die oorlogvoerende burgers, bestaan het nie. Die nuwe rantsoene het die kampinwoners in vier groepe verdeel, naamlik eerstens, kinders onder twee jaar; tweedens, kinders bo twee jaar en onder vyf jaar; derdens, kinders bo vyf jaar en onder twaalf jaar; en vierdens, volwassenes.

Aangesien die nuwe rantsoene ook op die Heidelbergse konsentrasiekamp van toepassing was, is dit belangrik om die weeklikse uitreikings te noem. Eerstens, kinders onder twee jaar sou die volgende ontvang: 13,3 liter melk, 2,5 lb. (1,125 kg) meel, ses onse (170,4 g) suiker, ses oz. (170,4 g) stroop, vier oz. (113,6 g) botter, twee oz. (956,8 g) sout, agt oz. (227,2 g) seep, terwyl sop en vleis deur die kampmatrone voorsien sou word. Tweedens, aan kinders bo twee jaar maar onder vyf jaar sou die volgende uitgereik word: 13,3 liter melk, 6 oz. (170,4 g)

⁷² TAB, DBC 12, report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, February 1902, p. 4.

stroop, 3,5 lb. (1,575 kg) meel, 6 oz. (170,4 g) suiker, 4 oz. (113,6 g) botter, 2 oz. (56,8 g) sout, 8 oz. (227,2 gram) seep en laastens 2 lb. (0,902 kilogram) vleis en sop. Derdens, kinders bo vyf jaar en onder twaalf jaar sou weer met die volgende uitgereik word: 6,65 liter melk, 5 lb. (2,25 kg) meel, 6 oz. (170,49 g) suiker, 6 oz. (170,49 g) stroop, 8 oz. (227,2 g) rys, boontjies of stampmielies, 4 oz. (113,6 g) sout, 4 oz. (113,6 g) botter, 4 oz. (113,6 g) koffie, 3 lb. (1,35 kg) vleis, 8 oz. (227,2 g) seep en 24 oz. (681,6 g) groente. Vierdens, volwassenes sou die volgende voedselvoorrade ontvang: 7 lb. (3,5 kg) meel, 12 oz. (340,8 g) suiker, 7 oz. (198,8 g) koffie, 4 lb. (1,8 kg) vleis, 4 oz. (113,6 g) sout, een blik melk, 1 lb. (0,45 kg) stampmielies, rys of boontjies, 24 oz. (681,6 g) groente en 8 oz. (227,2 g) seep.⁷³

Die kommoditeit waaroor die meeste klagtes ontstaan het, is eers in Junie 1902 tot die Heidelbergse kampinwoners se tevredenheid opgelos. In sy maandverslag van Junie 1902 het 'n tevrede Allison gerapporteer dat "arrangements have been made for the supply of frozen meat twice a week."⁷⁴ In dieselfde trant het Allison tot met die sluiting van die kamp op die dorp aan die einde van 1902 oor die voorrade verslag gelewer wat volgens sy oordeel van goeie gehalte was.⁷⁵

Britse en Afrikaanse historici verskil reeds vir die afgelope vyftig jaar oor die rantsoene en die gehalte van voedsel wat aan die kampinwoners uitgereik is. Dit is veral A.C. Martin, in sy werk *The Concentration Camps 1900-1902: Facts*,

⁷³ J.C. Otto, *Die konsentrasiekampe*, pp. 99-100. Otto verwys na Britse Blouboeke, Cd 934, *Further papers relating to the Working of the Refugee Camps in South Africa*, pp. 96-97.

⁷⁴ TAB. DBC 11, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, May 1902, p. 3.

⁷⁵ TAB, DBC 13, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, November 1902, p. 1.

Figures and Fables, wat nie met Otto saamstem nie en hom heftig oor sy foutiewe vertolking van die amptelike Britse dokumente kritiseer. Die aanvanklike onderskeid tussen kampinwoners ten opsigte van 'n Klas 1 of Skaal A wat meer rantsoene as die persone in Klas 2 of Skaal B ontvang het, het Otto soos volg geïnterpreteer: Klas 1, wat van toepassing was op die burgers wat vrywillig vir beskerming na die kampe gestroom het, het hy as “hendsoppers of verraaiers” bestempel, terwyl hy die persone in Klas 2 wat deur die Britse soldate vir beskerming ingebring is, beskryf het as “huisgesinne van persone wat aan hul land en volk getrou gebly het.” Ten spyte daarvan dat albei groepe in die konsentrasiekampe sedert Maart 1901 “are rationed on the same basis and no distinction whatever is made”, het Otto steeds die diskriminasie in die rantsoenskale beklemtoon. Selfs wat betref die gehalte van die voedselvoorrade, veral vleis, het Martin nie gehuiwer om Otto se gevolgtrekkings oor die gehalte daarvan te kritiseer nie. Volgens Martin is dit duidelik dat Otto die maer vleis wat aan die kampe gelewer is, as van 'n minderwaardige gehalte beskou het. Daarmee het Martin saamgestem, maar dit het hom gegrief dat Otto die voortdurende runderpes onder die beeskuddes, wat in 'n groot mate die voorsiening van vleis beïnvloed het, in sekere dele van die land verswyg het. Die dokumente wat Otto onder oë gehad het, het bewyse bevat dat geen ander vleis vir uitreiking beskikbaar was nie en gevolglik moes alle burgerlikes, die Britse leër en die “refugees” met vleis van dieselfde gehalte tevrede wees. Laastens het Otto ook die beskuldiging van “geen spesiale voedsel vir kinders nie” geopper. Martin bestempel so 'n aanklag as nie 'n weerspieëling van die ware toestand nie, omdat die rantsoenskale van Maart 1901 duidelik aangetoon het watter voedselsoorte kinders onder vyf jaar sou ontvang. Maatreëls ten opsigte van onder andere melkvoorsiening aan kinders kom telkens in die verskeie kampverslae na vore. Martin se reaksie is begryplik as hy sê: “How Dr. Otto could fail to notice the innumerable instances of special consideration given to children is altogether incomprehensible.”⁷⁶ Martin se kritiek op Otto se werk, is

⁷⁶ A.C. Martin, *The Concentration Camps 1900-1902*, pp. 88-95, 97.

sonder om enigsins afbrekend te wees, geregverdig, aangesien Otto se benadering in sy weergawe van die konsentrasiekampe meer anti-Brits gerig was.

Fransjohan Pretorius, 'n Afrikaanse historikus, is van mening dat die Britse historikus, Andrew Roberts, se standpunt oor die redes vir die hoë sterftesyfer onder die kampinwoners waarby die Britse kamppersoneel soos superintendente, medici en verpleegsters ingesluit is, inkorrekt is. Volgens Roberts was dit die gevolg van die maselsepidemie en die ernstige implikasies daarvan, soos diarree en longontsteking. Pretorius gee Roberts hierin gelyk, maar kritiseer hom terselfdertyd omdat hy nie die ware rede ingesien het nie. Volgens Pretorius is die skokkende kwaliteit van die voedselvoorrade, as gevolg van growwe nalatigheid en swak administrasie, verantwoordelik vir die aftakeling van die menslike immuniteit en die groot toename in sterftes aan bogenoemde siektes. Daarmee saam het, volgens Pretorius, die “gedwonge saamgroepering” van mense uit die landelike gebiede wat oor geen weerstand teen epidemies beskik het nie, deur die Britse militêre owerhede tot 'n verhoogde sterftesyfer gelei.⁷⁷ Pretorius is korrek in sy sienswyse oor die swak voedselvoorrade en geen immuniteit teen siektes nie. Voedselvoorrade se kwaliteit het egter van kamp tot kamp verskil terwyl regulasies ten opsigte van die immunisering van babas teen kindersiektes nie bestaan het nie.

In teenstelling met die beskikbare, geskrewe wederverarings van Heidelbergers soos Isabel en Janie Kriegler, Anna Jooste en Cassie O'Reilly oor die daaglikse lewe in die konsentrasiekamp te Merebank in Natal, bestaan daar 'n groot leemte ten opsigte van persoonlike herinneringe oor die daaglikse lewe in die kamp op Heidelberg. Slegs 'n enkele dokument kon in die Transvaalse Argiefbewaardeplek opgespoor word, naamlik 'n brief waarin Johanna C. van Wyk van die plaas Hartebeestfontein in die Heidelbergdistrik terloops in 'n halwe sin na die uitdeel

⁷⁷ Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende aarde*, “Besinning”, p. 272.

van voedselvoorrade in die kamp verwys het. Sy vertel: "...en als ik moet gaan kos ont vang, dan moet ik van 9 uur tot 2 (uur) staan om ons te kasty ..."⁷⁸ Uit hierdie opmerking kan die afleiding gemaak word dat dié soort behandeling vir die vroue in die kampe 'n traumatiese ondervinding moes gewees het wat hulle nie maklik sou vergeet nie.

3.1.8 Selfwerkzaamheid

In die konsentrasiekamp op Heidelberg en ander kampe was selfwerkzaamheid 'n vereiste. Talle mans wat in die kamp woonagtig was, het oor handvaardighede beskik wat tot voordeel van die kampgemeenskap aangewend kon word. Die vroue wie se mans op die slagveld diens gedoen het en wat met hulle aankoms nie beddens gehad het nie, moes vir hulle gesinne beddens kry. Daarenteen het die "refugees" wat reeds 'n geruime tyd in die kamp woonagtig was, wel oor slaapperiewe beskik. Skrynwerkers uit die kamp se geledere het in Julie 1901 vir 'n gedeeltelike oplossing gesorg deur ongeveer 53 "double bedsteads" te vervaardig. Om die tekort aan beddens verder te verlig, het die kampowerhede selfs die hout daarvoor aan families uitgereik om beddens te vervaardig.⁷⁹ Die Dameskommissie het in hulle verslag oor die Heidelbergkamp gemeld dat skrynwerkers teen November reeds ongeveer 150 beddens ("kartels") vervaardig het, maar dat die aanvraag daarvoor steeds baie hoog was. Volgens Allison was die Departement van Konsentrasiekampe (Burgher Camps) in Pretoria vir die tekort verantwoordelik, wat sy belofte insake die verskaffing van die allernodigste materiaal, onder andere 'n vrag klein paaltjies, toe nog nie uitgevoer het nie.⁸⁰ Die vervaardiging van artikels uit hout moes 'n redelike gewilde bedryf in die

⁷⁸ TAB, W 19, mevrou P.H.S. van Zyl, oorlogsherinneringe, brief Johanna C. van Wyk, Hartebeestfontein aan *De Transvaler*, 28.03.1904, pp. 1-2.

⁷⁹ TAB, British Bluebooks, Cd 819, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, July 1901, p. 233.

⁸⁰ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 185.

kamp gewees het. Daarvan getuig die oprigting van 'n skrynwerkerswinkel in die kamp in November 1901, wat voortaan vinniger in die behoeftes van die kampinwoners sou voorsien.⁸¹

Die verhoogde sterftesyfer, hoër as die normale, tydens die maselsepidemie in Julie/Augustus 1901 in die kamp op Heidelberg, het 'n groot aanvraag na doodskiste tot gevolg gehad. Talle arm families het nie geld gehad om doodskiste en begrafnisfooie te betaal nie. Aanvanklik het die kampowerhede die naasbestaandes tegemoet gekom deur doodskiste wat in die kamp vervaardig is, kosteloos te voorsien,⁸² maar later het hulle ook grafte verskaf aan “those who cannot pay the fees.”⁸³

Die gebruiksartikel wat die kampbewoners die nodigste gehad het, was ongetwyfeld stewels. Met verloop van tyd is die stewels se sole deurgeloopt en moes hulle dringend herstel word. Aangesien die kamp oor 'n aantal skoemakers beskik het, het die kampowerhede hulle met die herstel daarvan belas. Teen Desember 1901 het twee skoemakers met twee assistente elk die herstel van skoene behartig. Die herstel van stewels, wat maandeliks ongeveer 200 paar beloop het, het gratis geskied.⁸⁴ Herstelwerk aan stewels het in 'n stadium tot stilstand gekom vanweë die laaste besending leer in Oktober/November wat slegs uit sool leer en nie bo leer (“uppers”) nie vir stewels

⁸¹ TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, November 1901, p. 5.

⁸² TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, August 1901, p. 3.

⁸³ TAB, DBC 11, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, October 1901, p. 3.

⁸⁴ TAB, DBC 12, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, December 1901, p. 2.

bestaan het.⁸⁵ Om te help om in die aanvraag na leer te voorsien en die koste daaraan verbonde te besnoei, het die kampowerhede 'n leerlooier, bestaande uit twee tenks, in die kamp op Heidelberg opgerig om groot hoeveelhede beesvel vir gebruik in die konsentrasiekampe te looi.⁸⁶

Die aanlê van tuine was aanvanklik nie 'n sukses nie. Hieroor het die Dameskommissie in November 1901 verslag gelewer dat, ten spyte daarvan dat 'n stuk grond geploeg en bemes is en saad gratis daarvoor beskikbaar gestel is, die mans verseg het om in die tuine te werk. Die kampmatrone wou graag 'n tuin in die kamp tot stand bring, maar die Dameskommissie het Allison aanbeveel om eerder 'n tuin vir die hospitaal aan te lê. Allison moes dit deur betaalde arbeid in stand hou en die produkte sou eers vir die hospitaal en daarna vir die siekes in die tente ("lines") bestem wees.⁸⁷ Benewens hierdie tuin het daar ander tuine in die kamp bestaan wat wel deur mans bewerk is. Bentinck het na hierdie tuine verwys toe hy die kamp in Desember 1901 geïnspekteer het. Volgens Bentinck sou dié tuine wat deur die burgers bewerk is, spoedig produseer.⁸⁸ Of daar volgens Bentinck se verslag genoeg tuine in die kamp bestaan het om in die kampinwoners se behoeftes te voorsien, is egter nie duidelik nie. In Januarie 1902 het Allison van die pragtige voorkoms van hierdie tuine in sy kampverslag

⁸⁵ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 187.

⁸⁶ TAB DBC 12, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, February 1902, p. 3.

⁸⁷ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 187.

⁸⁸ TAB, DBC 12, report on Burgher Camp Heidelberg by capt. W. Bentinck, 23.12.1901, p. 3.

melding gemaak. Die gronde van die tuine is omgeploeg en kosteloos vir die kampinwoners omhein. Daarby is saad ook gratis aan hulle voorsien.⁸⁹

Selvs messelaars uit die kampinwoners se geledere het hulle met die oprigting van geboue in die kamp besig gehou. Hiervan getuig die oprigting van 'n kombuis vir die hospitaal, die nuwe store en die nuwe gebou waar rantsoene uitgedeel sou word. In sy verslag het Bentinck met groot lof van hierdie bouwerk getuig dat hy selde “such thoroughly well made buildings of green brick” gesien het.⁹⁰

Die vraag ontstaan of genoemde voorbeelde van selfwerkzaamheid as bydraende faktore tot die vorming van 'n gelukkige kampgemeenskap op Heidelberg geag kan word. Die verwerking van die statistieke vir konsentrasiekamp Heidelberg in die twaalf maande tussen Junie 1901 en Mei 1902 ten opsigte van die inwonertal,⁹¹ bring gegewens aan die lig wat kon meegewerk het tot die daarstelling van 'n relatief tevrede kampgemeenskap. Die gemiddelde inwonertal vir mans het op 433, vroue 724, kinders 903 vir 'n totaal van 2 060 te staan gekom. Die aantal mans wat as “refugees” of wapenneerlêers beskou is, het ongeveer 21% van die kampinwoners verteenwoordig. Indien hulle eggenotes bygereken word, is die getal “refugees” ongeveer 866 (42%) van die totale inwoners. Persentasiegewys blyk dit dat die “refugees” ongeveer 74,8% van die aantal volwassenes uit 'n totaal van 1 157 in die kamp getel het. Die “undesirables”; vroue wie se mans nog op die slagveld geveg het, het uit ongeveer 291 (25,2%) van die getal volwassenes bestaan. Hierdie element het die minderheid gevorm en oor geen werklike invloed beskik nie. Inderdaad het

⁸⁹ *Ibid.*, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, January 1902, p. 4.

⁹⁰ *Ibid.*, report on Burgher Camp Heidelberg by capt. W. Bentinck, 23.12.1901, p. 4.

⁹¹ TAB, DBC 11-14, monthly reports on Burgher Camp Heidelberg.

hulle ook in die voordele van selfwerkzaamheid gedeel en moontlik uit dankbaarheid meegewerk om 'n gelukkige kampgemeenskap te bevorder. Uit die statistieke blyk dit ook dat die volwassenes met 56,2% teenoor die kinders se 43,8% die meerderheid in die kamp gevorm het. Dit was veral die manlike kampinwoners wat deur selfwerkzaamheid en diensvaardigheid getrag het om nie alleen die kampowerhede gunstig te stem nie, maar ook om 'n ontspanne, tevrede kampgemeenskap te verseker.

Indien die amptelike statistieke vir die Transvaalse konsentrasiekampe in die tydperk Junie 1901 tot Februarie 1902 in oënskou geneem word,⁹² blyk dit dat hierdie syfers van dié van die Heidelbergse konsentrasiekamp verskil. Die gemiddelde Transvaalse inwonergetal vir hierdie tydperk was mans 10 495, vroue 22 704, kinders 26 954, vir 'n totaal van 60 113. Die aantal mans of "refugees" het 17,46% van die kampinwoners verteenwoordig. Indien hulle eggenotes bygereken word, kom dit op 34,9% te staan. Die "refugees" het, uit 'n totaal van 33 199 volwassenes in die kampe, op ongeveer 20 990 (63,22%) te staan gekom. Die persentasie "undesirables" (vroue) het dus ongeveer 36,8% van die volwassenes uitgemaak. Dit is naasteby 11,6% meer as dié in die kamp op Heidelberg. Net soos in die Heidelbergse kamp was die volwassenes in die Transvaalse kampe in die meerderheid, naamlik volwassenes 55,2% en kinders 44,83%. Bogenoemde interpretasie van die amptelike statistieke is 'n aanduiding dat die pro-Britse gesindheid in die Heidelbergse konsentrasiekamp sterker was as in die Transvaalse konsentrasiekampe. Dit was veral die optrede van die 36,8% "undesirables", nasionaal-gesinde vroue in die Transvaalse konsentrasiekampe, wat in teenstelling met die 25,2% in die Heidelbergse kamp, minder bevorderlik vir 'n tevrede kampgemeenskap sou wees.

Uit Allison se verslae blyk dit dat die kampowerhede die kampinwoners se talente op vele terreine benut het. Op hierdie wyse het die burgers deur middel

⁹² Emily Hobhouse, *Die smarte van die oorlog en wie dit gely het*, p. 306.

van goeie dienste 'n waardevolle bydrae gelewer en terselfdertyd die gesindheid van die kampowerhede teenoor die kampinwoners ten goede beïnvloed.

3.1.9 Vervoer

Die organisasie en instandhouding van die konsentrasiekampe was van vervoer afhanklik. Op Heidelberg het Allison reeds in Junie 1901 probleme ondervind omdat hy geen vervoer in die dorp kon bekom nie. Hy het gehoop dat die Department of Burgher Camps spoedig trekdier soos osse of muile aan die kamp sou voorsien, aangesien veral die uitvoering van sanitêre maatreëls nie sonder die hulp van trekdier kon geskied nie. Sonder trekdier sou dit 'n onbegonne taak wees om al die daaglikse afval uit die kamp na die stortterrein te vervoer, aangesien dit taamlik ver van die kamp af was. Allison het die gebruik van muile bo osse verkies, aangesien geen weiding vir osse beskikbaar was nie en muile nie groot hoeveelhede kos nodig gehad het nie.⁹³

In sy maandverslae tussen Julie 1901 en Februarie 1902 het Allison egter niks oor vervoer genoem nie. Uit sy verslag van Maart 1902 blyk dit wel dat hy genoeg trekdier gehad het om die kamporganisasie vlot te laat verloop. In daardie stadium het hy oor 29 muile, 20 osse, 14 donkies en een perd beskik om alle vervoer te behartig. Daarby kon hy van twee waens, twee trollies, een waterkar, een askar en een vulliskar (slop cart) gebruik maak om die vervoer van goedere na en van die spoorwegstasie en ander plekke te vergemaklik.⁹⁴ Die trekdier wat Allison kon inspan, het tien osse en 14 donkies getel wat hy van die kampinwoners gehuur het.⁹⁵ Alles in ag genome, blyk dit dat Allison geen rede

⁹³ TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison June 1901, p. 1.

⁹⁴ TAB, DBC 12, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, March 1902, p. 2.

⁹⁵ TAB, DBC 11, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, June 1902, p. 2.

tot klage oor die beskikbare vervoer gehad het nie. Hy kon vervoerprobleme oplos en as daar 'n tekort aan trekdier ontstaan het, het hy onmiddellik opgetree en probeer om 'n oplossing vir dié probleem te vind.

Die vraag ontstaan of 'n goeie vervoerstelsel in die konsentrasiekampe, wat moontlik tot die daarstelling van verbeterde sanitasie kon lei, nie dalk 'n laer sterftesyfer tot gevolg sou hê nie. Hierop kan nie bevestigend geantwoord word nie, omdat die kampverslae min inligting oor vervoer bevat. Uit die Dameskommissie se verslag oor hulle besoek aan die konsentrasiekamp op Potchefstroom vanaf 30 September tot 2 Oktober 1901, blyk dit dat die verwydering van rommel uit dié kamp nie so suksesvol was nie. Twee groot plat waens was nie in staat om twaalf hope rommel binne twee dae uit die kamp te verwyder nie. Daarby was die twee waens so ondoeltreffend dat "a great deal of rubbish spills out as they move about."⁹⁶ Berekenings van die Transvaalse kampe se sterftesyfers in verhouding met die aantal inwoners,⁹⁷ dui daarop dat 'n goeie of geen vervoerstelsel min invloed op 'n laer sterftesyfer sou hê. Die gemiddelde maandelikse Transvaalse sterftesyfer tussen April 1901 en April 1902 het tussen 2,9% en 0,88% gewissel. In vergelyking met die Heidelbergse konsentrasiekamp se maandelikse gemiddelde syfers ten opsigte van die aantal inwoners en sterftes van onderskeidelik 1 977 en 27 (1,37%), het die kamp op Potchefstroom se gemiddelde maandelikse inwonertal op ongeveer 6 557, die meeste van al die Transvaalse kampe, te staan gekom, terwyl die gemiddelde aantal sterftes per maand in dieselfde tydperk 70 (1,06%) getel het. Potchefstroom se konsentrasiekamp se gemiddelde sterftesyfer per maand was laer as dié van die Heidelbergse kamp. 'n Goeie vervoerstelsel sou geen invloed op die sterftesyfer gehad het nie.

⁹⁶ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on the Burgher Camp Potchefstroom, 30.09.1901-02.10.1901, p. 128.

⁹⁷ Emily Hobhouse, *Die smarte van die oorlog en wie dit gely het*, pp. 310-313; J.C. Otto, *Die konsentrasiekampe*, p. 159.

3.1.10 Ontspanning

Alhoewel georganiseerde ontspanning selde plaasgevind het, het die kampowerhede in die kort bestaan van die Heidelbergse konsentrasiekamp twee keer sulke geleentheid gereël. So is daar vir die eerste keer op 27 Desember 1901 'n sportdag vir al die kampinwoners georganiseer. Die kampowerhede het vir die geleentheid £28 aan pryse en £14 aan gemmerbier spandeer om die dag vir die kampinwoners so aangenaam moontlik te maak. Heelparty van hulle het die sportdag bygewoon en dit het volgens Allison gelyk asof almal dit terdeë geniet het.⁹⁸

'n Paar dae later, op Nuwejaarsdag 1902, is 'n groot sportdag op die markplein in die dorp gehou. Die kampowerhede het dit nie georganiseer nie. Of al die kampinwoners daarby betrek was, kon nie uit die beriggewing van *The Heidelberg News* vasgestel word nie. Daar kan aanvaar word dat van die hendsoppers in die kamp wel die geleentheid bygewoon het, omdat daar geen beperking op die vryheid van beweging bestaan het nie. Oor die deelnemers en die toeskouers het die koerant soos volg berig: "Boer boys and British boys ran against each other in the races simply as boys and in no instance was there any quarrel about the results. Boer parents and British parents sat or stood together looking on and all enjoying the sight of the youngsters having a good time."⁹⁹

'n Maand na die vredesluiting, op 26 en 28 Junie 1902, het die kampowerhede 'n tweede georganiseerde byeenkoms aangebied wat nie net die kampinwoners nie, maar ook die personeel betrek het. Op die 26ste het die kampowerhede vir al die kampkinders 'n pikniek in die Kloof gereël. Die kinders is met waens daarheen vervoer, waar almal op koekies, lekkers en koeldrank getrakteer is. Vir

⁹⁸ TAB, DBC 12, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, December 1901, p. 4.

⁹⁹ *The Heidelberg News*, "New Year in Heidelberg", 02.01.1902.

die kinders moes hierdie lekkernye waarlik manna uit die hemel gewees het. Teen 12:00 is daar 'n middagete vir die bejaardes en werknemers in die kamp voorgesit wat die aanwesiges hoog waardeer het. Dié aand het 'n grammofoon groot vermaak aan die kampinwoners verskaf. Hierdie wonderlike uitvindsel waarmee die meeste van hulle toe vir die eerste keer in aanraking gekom het, moes hulle in absolute verwondering gelaat het. 'n Suksesvolle dag is die aand met drie hoera's aan die Britse koning afgesluit. Op die 28ste is daar aan die bokant van kamp drie 'n suksesvolle sportdag aangebied. Die kamppersoneel het 'n aandete in die verversingslokaal op die Heidelbergse spoorwegstasie geniet, terwyl die kampinwoners die dag met 'n dans afgesluit het. Na afloop van twee genotvolle dae het sewe van die leiersfigure in die kamp 'n brief van dank aan die kampowerhede gerig.¹⁰⁰

Die kampowerhede het gesorg vir geriewe vir fisieke en individuele ontspanning, alhoewel dit baie beperk was. Eerstens het hulle twee tennisbane tot die kampersoneel en kampinwoners se beskikking gestel; tweedens 'n grasbaan vir kroukie (croquet), 'n spel wat die verpleegpersoneel gespeel het, en derdens twee voetbalvelde. Ten spyte van die beperktheid van die geriewe het die kampinwoners tog volgens Allison groot waardering daarvoor gehad.¹⁰¹ Allison het nie in sy verslag gespesifiseer of die voetbalvelde vir rugby of sokker bedoel is nie. Volgens Fransjohan Pretorius dui die beskikbare inligting daarop dat rugby nie tydens die kommandolewe gespeel is nie en dat die burgers te velde sokker verkies het.¹⁰² Daar kan egter aanvaar word dat Allison sokker in gedagte gehad het, omdat die navorser daarvan bewus is dat seuns daarvan hou om sokker as

¹⁰⁰ TAB, DBC 11, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, June 1902, p. 3.

¹⁰¹ TAB, DBC, 11, 12, Monthly reports on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, March 1902, p. 2, May 1902, p. 2.

¹⁰² Fransjohan Pretorius, *Kommandolewe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902*, p. 124.

‘n tydverdryf te speel. Rugby met al sy reëls vereis sowel kundige afrigters as skeidsregters, en dié was in die kamptydperk nie beskikbaar nie. Saam hiermee was daar waarskynlik geen rugbyballe beskikbaar om hierdie sportsoort te bevorder nie.

Vanweë die kampinwoners se swak geldelike posisie is dit te betwyfel of hulle tenniskette en tennisballe kon aankoop, en dit sou dan veroorsaak dat min van hulle die tennisbane kon benut.

3.1.11 Polisiëring

Om goeie onderlinge orde en rustigheid in die kampinwoners se daaglikse bestaan te verseker, het die kampowerhede ‘n aantal geselekteerde burgers, waarskynlik uit die geledere van die hendsoppers, in gesagsposisies aangestel. Alhoewel die kampverslag hulle nie as wapenneerlêers geïdentifiseer het nie, kan aanvaar word dat alle manspersone in die kamp tog tot dié groep behoort het. Die aanvanklike funksie van die eerste 12 polisiëmanne, wat in Julie 1901 aangestel is, was die aanmelding van siekes van wie die mediese offisier nie bewus was nie. Alhoewel Allison dit nie in sy verslag vermeld het nie, het die Boerevroue hulle kinders uit vrees vir hospitalisasie weggesteek.¹⁰³ In Augustus is hierdie funksie uitgebrei deur die behoefte aan kleding daarby in te sluit.¹⁰⁴ Die aanstelling van polisie uit die kampinwoners se geledere het spoedig geblyk ‘n groot sukses te wees. Hierop het die kampowerhede voortgebou deur die getal polisie tot veertien uit te brei. Twaalf van die veertien sou in die drie kampe aangestel word. Oor elke kamp is een polisiëman as hoof en drie assistente aangestel. Vanaf September 1901 sou die netheid van die kampe en verslaglewering van alle gebeurlikhede aan superintendent Allison hulle

¹⁰³ TAB, British Bluebooks, Cd 819, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, July 1901, p. 233.

¹⁰⁴ TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, August 1901, p. 2.

verantwoordelikheid wees. Een assistent in elke kamp moes die tente daaglik besoek om die slordige tente en alle gevalle van siekte te rapporteer. 'n Ander assistent sou weer as voorman vir die werkers in die kamp optree. Alle assistente moes toesien dat die sanitêre maatreëls uitgevoer word en vreemdelinge nie die kamp betree nie.¹⁰⁵

Volgens Allison het die aantal polisiemanne in September 1901 vermeerder. Behalwe die drie polisiemanne per kamp, wat steeds met hulle take daar voortgegaan het, was daar volgens Allison nog 30 of 40 ekstra polisielede. Dié polisie, wat voortaan dag- en nagdiens sou verrig, se hoofsaak was om persone se binnekoms en verlatings van die kamp te verhinder indien hulle nie oor geskrewe magtigings van superintendent Allison beskik het nie.¹⁰⁶ In sy kampverslag van Oktober 1901 het Allison gerapporteer dat die getal polisie wat dag- en nagdiens verrig het op 47 te staan gekom het. Van hulle is in diens geneem “with a fatigue party to perform camp work.”¹⁰⁷

Dié polisiemanne het hulle taak ernstig opgeneem. Dit blyk uit 'n besoek van *The Heidelberg News* se redaksie in April 1902 aan die kampskool op Heidelberg. Met hulle aankoms by die kamp het 'n wag met 'n knuppel hulle voorgekeer. Slegs nadat hulle sy vrae oor die doel van hul besoek beantwoord en die nodige magtiging getoon het, het hy hulle tot die tentdorp toegelaat.¹⁰⁸

Vir hulle dienste is hulle geldelik deur die kampowerhede vergoed. Lone het gewissel tussen 2/- (twee sjielings) en 2/6 (twee sjielings en ses pennies) per

¹⁰⁵ TAB, British Blue Books, Cd 819, Report on the Refugee Camp at Heidelberg by Dr. Kendal Franks, 07.09.1901, p. 297.

¹⁰⁶ TAB, DBC 11, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, September 1901, p. 2.

¹⁰⁷ *Ibid.*, October 1901, pp. 3-4.

¹⁰⁸ *The Heidelberg News*, “Our Schools”, 11.04.1902.

dag. Hoofde is tussen 3/- (drie sjielings) en 4/6 (vier sjielings en ses pennies) per dag betaal.¹⁰⁹ Na die vredesluiting in Mei 1902 is die getal polisie verminder. Toe die kamp teen November op die punt gestaan het om te sluit, het die getal polisie na een per kamp verminder.¹¹⁰

Of die optrede van die polisie uit eie geledere vir die kampinwoners enigsins aanvaarbaar was, kon weens 'n gebrek aan persoonlike herinneringe oor die kampelewe op Heidelberg nie vasgestel word nie. Volgens die amptelike kampverslae blyk dit dat daar van onderlinge spanning oor dié polisie se werk nie sprake was nie. Daar moet egter voortdurend in gedagte gehou word dat die kampverslae uit 'n Britse oogpunt geskryf is.

3.1.12 Dissipline en moraal

Volgens Allison was goeie dissipline en 'n hoë moraal deurgaans kenmerkend van die kampelewe op Heidelberg. Hy het egter in November 1901 enkele ongelukkige gevalle onder die Dameskommissie se aandag gebring. Die kommissie het die betrokke gevalle in hulle verslag opgeneem. Die eerste geval het oor die onsedelike gedrag van twee vroue op die dorp gehandel. Sedeloosheid was vir die militêre owerhede op die dorp nie aanvaarbaar nie. Gevolglik het die bevelvoerder opgetree deur die twee vroue uit die gemeenskap te verwyder en hulle na Allison verwys. Allison kon die teenwoordigheid van dié vroue nie in die kamp duld nie en hy het van hulle ontslae geraak deur hulle na Natal te stuur. Tweedens het Allison in 'n stadium met Britse soldate probleme ondervind wat in die omgewing van die kamp rondgehang en vroue se aandag

¹⁰⁹ TAB, DBC 12, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, February 1902, p. 4.

¹¹⁰ TAB, DBC 13, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, November 1902, p. 2.

probeer trek het. Hierdie optrede het hy onmiddellik stopgesit.¹¹¹ Die verbodvervat in die “Circular Memorandum” no. 57 het hy hierna streng toegepas, naamlik dat “all communication between the Military (Officers and soldiers) and Refugees in such camps, except on duty, is strictly forbidden”.¹¹²

3.1.13 Gesindheid

‘n Aantal Heidelbergers het sedert die Britse besetting van die dorp in Junie 1900 nie langer geweifel om hulle lojaliteit aan die Britse regering te toon nie. Hiervan getuig die wapenneerlêers se simpatisering op 24 Januarie 1901 met die Britse koningshuis oor die dood van koningin Victoria en hul gelukwensing aan Edward VII met sy troonsbestyging. Die hemsoppers se skrywe in dié verband aan Vallentin het soos volg gelui:

We the undersigned surrendered burghers, and at present refugees at Heidelberg humbly approach you with the request that you will be good enough to transmit through the proper channel to the Royal Family and the English Nation generally our united and heartfelt sorrow and regret at the very sad intelligence of the death of the great and good English Queen to whose dominions we also now happily belong. And that whilst participating in this national sorrow we would ask to be allowed to join the nation in welcoming the King and to express the sincere desire that this very lamentable war may be at an end, so that the people of South Africa may join hands once more under the glorious standard of English liberty, singing with one voice and heart ‘God save **our** King’.¹¹³

¹¹¹ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 187.

¹¹² TAB, MGP, volume 258, A.G./Circular Memorandum/no. 57, Confidential Memorandum, 23.11.1901, p. 32.

¹¹³ TAB, FK 975, CO 291/27, volume no. 3, 1901, letter refugees Heidelberg to District Commissioner J.M. Vallentin, 24.01.1901, p. 526.

Die Suider-Afrikaanse goewerneur en hoë kommissaris, lord Alfred Milner, het genoemde skrywe deur S.J. Leonard de Beer namens die “refugees” en onderteken deur ongeveer 122 henspoppers, op 20 Februarie 1901 aan die sekretaris van kolonies, Joseph Chamberlain, gestuur vir oorhandiging aan die koninklike gesin.¹¹⁴

Daar kan met sekerheid aanvaar word dat die Britsgesinde houding van die “refugees” in die konsentrasiekamp op Heidelberg die kampowerhede uit die staanspoor gunstig teenoor die kampinwoners gestem het. In die eerste Britse kampverslag het maj. G.A. Goodwin oor sy besoek op 13 en 14 Februarie 1901 oor die normale voorkoms van die kampinwoners verslag gedoen en terselfdertyd gemeld dat die meerderheid volgens hom tevrede en selfs gelukkig voorgekom het.¹¹⁵ Die aandeel van distrikskommissaris Vallentin in die opbou van goeie betrekkinge tussen die kampowerhede en die kampinwoners moet nie geringskat word nie. Reeds in hulle kampverslag het Wepener en Groesbeek gemeld dat hulle deur die “refugees” versoek is om hulle dank en waardering aan Vallentin oor te dra “for the humanity shown on behalf of Her Majesty’s Government.”¹¹⁶ Kaptein W. Bentinck het in sy verslag van 31 Januarie 1902 oor die goeie verhoudinge en veral die aandeel van Vallentin geskryf: “The good tone in the camp is in my opinion due to his influence with them.”¹¹⁷ Dit is dus begryplik dat Allison, ten spyte van ‘n aantal weerbarstige vroue wie se eggenote nog op die slagveld geveg het, in 1902 met lof oor die wetgehoorsame en

¹¹⁴ *Ibid.*, letter Governor and High Commissioner A. Milner to Joseph Chamberlain, Colonial Office, 20.02.1901, pp. 521, 526-528.

¹¹⁵ TAB, FK 1798, War Office, report on Concentration Camp Heidelberg by major G.A. Goodman, 13-14.02.1901.

¹¹⁶ TAB, PMO 76, report on Refugee Camp Heidelberg by F. Wepener and P. Groesbeek, 21.01.1901, p. 2.

¹¹⁷ TAB, DBC 12, report on Burgher Camp Heidelberg by capt. W. Bentinck, 31.12.1902, p. 4.

welopgevoede kampbewoners se goeie gesindheid teenoor die Britse owerhede getuig het.¹¹⁸

3.2 GESONDHEIDSDIENSTE

Die sosio-ekonomiese omstandighede waaronder die meeste van die kampinwoners voor hulle vertrek na die konsentrasiekampe gelewe het, was betreklik primitief. Die meeste plaashuise voor 1900 het nie badkamers gehad nie en geen lopende water is aangelê nie. 'n Badkamer is as 'n seldsaamheid en 'n luukse beskou. Die lampetkom of waskom saam met die lampetbeker op 'n wastafel in die slaapkamer het as wasgerief gedien, terwyl die kamerpot en die slopemmer algemeen gebruik is. Puttoilette buite die plaashuise was die algemene norm, terwyl geen sentrale rioolstelsel op die dorpe bestaan het nie. Die was van klere en beddegoed het gewoonlik in 'n spruit of, indien 'n dam beskikbaar was, daarin geskied. Andersins is emmers of draagbare badjies gebruik. Voedselvoorbereiding en die berging daarvan was 'n baie groot probleem weens die afwesigheid van yskaste en vrieskaste en die alomteenwoordige vlieë.¹¹⁹ Gesien teen hierdie agtergrond is sommige kampinwoners se optrede ten opsigte van 'n gebrek aan sanitêre voorsorg, wat die kampowerhede soms moedeloos gemaak het, verstaanbaar

Die daarstel van effektiewe gesondheidsdienste binne begrensde ruimtes met groot getalle inwoners, waarvan die meeste kinders was, het die Britse kampowerhede verplig om sanitêre maatreëls in die onderskeie konsentrasiekampe uit die staanspoor op 'n vaste grondslag te plaas. Gewapen

¹¹⁸ TAB, DBC 12, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, March 1902, p. 2.

¹¹⁹ Brief dr. Coenie Momberg, medikus op Heidelberg en voorsitter van die Heidelbergse Historiese Vereniging, aan skrywer insake mediese praktyke rondom 1900, 10.02.2007.

met kennis oor agterbuurttoestande uit die tydperk van die Industriële Revolusie wat deur onhigiëniese toestande, epidemies, besoedelde lug en water, swak sanitasie, ensovoorts, gekenmerk is, het die Britse mediese offisiere in die konsentrasiekampe op die beginsel van sindelikheid as die sleutel tot goeie gesondheid gekonsentreer.¹²⁰

Allison het vroeg reeds die higiëniese maatreëls, wat hy as “excellent” in die kamp op Heidelberg beskryf het, onder die aandag van die Britse kampowerhede gebring. Wat hom egter dwars in die krop gestee het, was die kampinwoners se traak-my-nie-agtige houding oor die nakoming van die mees elementêre sanitêre reëls. Hieroor het hy in Junie 1901 gerapporteer: “There are three different camps, each well supplied with all necessary sanitary facilities. It is, however, very difficult to get these people to observe hygienic rules, and they have to be continually watched in order to prevent them from committing nuisances within the precincts of the camp.”¹²¹ ‘n Maand later het hy soos volg hierop uitgebrei: “I have much trouble in making the people observe hygienic rules, but under the circumstances, and taking into consideration the kind of people they are, their behaviour is satisfactory, and I have hopes of teaching them to conduct themselves in a more civilised manner than they have been accustomed to.”¹²² Uit dié aanhalings is dit duidelik dat Allison en sy mediese personeel hulle doelbewus daarvoor beywer het om ‘n gesonde gemeenskap in die kamp te vestig, geen verslapping van enige higiëniese reëls te duld nie en deur ‘n proses van opvoeding die waarde van goeie sanitêre beginsels by die kampinwoners op Heidelberg in te skerp.

¹²⁰ Elizabeth van Heyningen: “Britse geneeshere teen Boerevroue: botsing van mediese kulture”, in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende aarde*, p. 83.

¹²¹ TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, June 1901, p. 2.

¹²² TAB, British Blue Books, Cd 819, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, July 1901, p. 234.

Daar is 'n gebrek aan inligting oor die gesondheidsdienste in die Heidelbergse konsentrasiekamp. Die amptelike mediese verslae oor die Heidelbergkamp, gesien slegs uit 'n Britse oogpunt, is beskikbaar, terwyl persoonlike herinneringe oor die mediese behandeling wat die kampinwoners hier ontvang het, nie opgespoor kon word nie. Tereg stel dr. Coenie Momberg, tans medikus op Heidelberg, dat hierdie amptelike mediese verslae “met omsigtigheid vertolk moet word. Dit gee 'n subjektiewe mening van 'n dag of tyd waarop die inspeksie plaasgevind het weer. Dit hang af van waarna gekyk moes word en waarna nie, en ook of daar spesiale voorsorg en voorbereiding vir so 'n inspeksie getref is.”¹²³

3.2.1 Watervoorsiening

Die voorsiening van voldoende water is een van die eerste vereistes vir die handhawing van gesonde higiëniese toestande. Watervoorsiening was 'n probleem al het Ralston en Franks nie dieselfde mening as Allison daaroor gehuldig nie. Ralston het sy bedenkinge hieroor uitgespreek en in sy mediese verslag van Augustus 1901 gerapporteer: “I do not consider that the water supply is at all satisfactory ...” en terselfdertyd 'n voorstel ter verbetering daarvan voorgelê.¹²⁴ Franks het tydens sy besoek in September 1901 Ralston se besware gedeel en bevind dat water uit gate in die rivierbedding na die drie kampe gepomp word. In die reënseisoen sou vloede hierdie gate oorstrom en die voorsiening van water aan die kamp erg bemoeilik. Om dié probleem op te los, sou dit voordeliger wees om eerder die goeie water in die dam tussen die drie koppies agter die drie kampe te benut.¹²⁵

¹²³ Brief dr. Coenie Momberg aan skrywer, 10.02.2007.

¹²⁴ TAB, DBC 14, monthly medical report on Burgher Camp Heidelberg by R.G. Ralston, August 1901, p. 3.

¹²⁵ TAB, British Bluebooks, Cd 819, report on the Refugee Camp at Heidelberg by Dr. Kendal Franks, 07.09.1901, p. 297.

In teenstelling met Ralston en Franks se besware het Allison in sy kampverslae goeie kommentaar oor die watervoorsiening gelewer. In sy verslag van Junie 1901 het Allison gemeld dat 'n sterk fontein hoër op agter die kamp volgens hom voldoende water gelewer het om in al die behoeftes van die kamp en sy bewoners te voorsien. Tot Allison se ergernis het Britse soldate in die omgewing hierdie fontein egter gebruik om in te swem. Nadat hy daaroor gekla het, het die bevelvoerder van die Britse troepe op Heidelberg dit summier verbied. Om 'n herhaling in die toekoms te voorkom, het Allison die fontein met doringdraad laat omhein.¹²⁶

Die watervoorsiening aan die Heidelbergse konsentrasiekamp het teen November 1901, ten spyte van Ralston en Franks se aanvanklike sienswyses, sodanig verbeter dat water met behulp van 'n pypeleiding volgens Allison van 'n "excellent fountain" af na 'n punt tussen die kampe gepomp is.¹²⁷ Hieroor het Ralston sy tevredenheid uitgespreek en bygevoeg: "I cannot but think that the mortality will fall off and the general health improve."¹²⁸ Allison en Ralston het hulle Novemberverslae eers na die besoek van die Dameskommissie op 21 en 22 November 1901, wat nog gebreke in die watervoorsiening uitgewys het, geskryf. Die kommissie het dit verseker onder hulle aandag gebring. Dit het hulle verplig om dit onmiddellik reg te stel en vandaar die goeie rapporte aan die einde van November oor hierdie aangeleentheid.

Die Dameskommissie se kritiek oor die watervoorsiening aan die drie kampe was dat kamp een se waterbron, 'n oop fontein, naby 'n oop sloot geleë was. Die

¹²⁶ TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, June 1901, p. 1.

¹²⁷ TAB, DBC 14, report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, November 1901, p. 5.

¹²⁸ *Ibid.*, monthly medical report by R.G. Ralston, November 1901, p. 2.

gevaar het bestaan dat, tydens swaar reënbuie, die water in die sloot dié fontein kon oorspoel. Ook kon die wind stof, ensovoorts, in die fontein inwaai sodat die water nie geskik vir menslike gebruik sou wees nie. Dié watervoorsiening, saam met die slordige toestand van die tente in kamp een wat so dig teen mekaar opgeslaan is, met klein spasies tussenin, was genoeg rede om ingewandskoors te laat uitbreek. Die watervoorsiening aan kamp twee het deur middel van 'n pypeleiding geskied wat 'n dag voor die besoek van die Dameskommissie voltooi is. Die gehalte van hierdie water was baie goed. Om te verseker dat dit so bly, het die Dameskommissie die bedekking en omheining van die fontein met doringdraad aanbeveel. Indien dit nie gedoen sou word nie, sou niks die varke in die omgewing daarvan weerhou "from disporting themselves in and near it when so disposed." Oor kamp drie se watervoorsiening het die Dameskommissie ook bedenkinge gehad. Alhoewel 'n bedekte fontein water aan hierdie kamp gelewer het, was dit "too low down, and its purity is endangered by soakage from the camp."¹²⁹

Die Dameskommissie het besef dat aansteeklike siektes kon uitbreek as die kampbewoners besoedelde water gebruik en het dit deur hulle aanbevelings probeer voorkom. Die fontein waarvandaan die water gepomp is, moes van 'n dak voorsien en die pype met grond bedek word. Lastige varke in die omgewing van die fontein moes van kant gemaak word, terwyl die verskaffing van voldoende warmwatertenks (boilers) vir die kook van alle drinkwater dringend aandag moes geniet.¹³⁰

Die kampowerhede het onmiddellik op die Dameskommissie se aanbevelings gereageer. 'n Maand later het kapt. W. Bentinck gerapporteer dat die fonteine, wat volgens hom eersteklas water gelewer het, van ysterplaatbedekkings

¹²⁹ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 184.

¹³⁰ *Ibid.*, p. 188.

voorsien is en dat die pypeleidings na die verskillende kampe ook bedek is. Daarop het nog 'n verbetering, naamlik die oprigting van vier tenks van 100 gallon (455 liter) elk vir die kook van water, gevolg.¹³¹

Vanaf Januarie 1902 het die kamp volgens die senior mediese offisier, dr. H. Crook, oor genoegsame en suiwer water beskik sonder enige gevare “whereby it can become polluted.”¹³² In sy verslag vir Maart 1902 het Allison vir die eerste keer oor skoon en suiwer water gerapporteer. Dit het hy toegeskryf aan die fontein, ongeveer 650 meter vanaf die kamp, wat in sy geheel bedek was en vanwaar water met pype na die kamp gelei is.¹³³ Volgens Allison het die kampinwoners tot met die sluiting van die kamp aan die einde van 1902 geen probleme met goeie en genoegsame watervoorsiening ondervind nie.¹³⁴ Daar kan aanvaar word dat die suiwer water, wat aan die Heidelbergse kampinwoners vir daaglikse gebruik voorsien was, tot 'n lae sterftesyfer bygedra het.

3.2.2 Wassery

Oor die aangeleentheid van wassery het Allison tot met die koms van die Dameskommissie nie verslag gelewer nie. Daarenteen het die Dameskommissie tydens hulle besoek in November 1901 die probleme daaraan verbonde onmiddellik raakgesien. Volgens die Dameskommissie het die kampowerhede talle wastafels naby lopende water opgerig om te verhoed dat die vroue hulle wasgoed in die riviere was. Dit het geblyk dat die vroue min hiervan gebruik gemaak en poele met staande water, waarvan die soeie verwyder is, verkies het.

¹³¹ TAB, DBC 12, report by capt. W. Bentinck on Burgher Camp Heidelberg, 23.12.1901, p. 1.

¹³² *Ibid.*, report by Senior Medical Officer, January 1902, p. 1.

¹³³ *Ibid.*, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, March 1902, p. 1.

¹³⁴ TAB, DBC 13, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, November 1902, p. 1.

Die Dameskommissie het bevind dat 'n dam vir hierdie doel maklik in die kamp gebou kon word. In die lig van die aanwesigheid van ingewandskoors in die kamp het die kommissie egter getwyfel of die oprigting van 'n dam vir die was van wasgoed raadsaam sou wees. Die bou van 'n klein dammetjie sou verkieslik wees. Dit sou die vroue se taak om water vir die was van wasgoed daaruit te skep, vergemaklik. Indien dit die geval sou wees, moes die volgende vereistes nagekom word: gereelde dreinerings, geen poele staande water nie en die indiensneming van 'n polisieman om oor die wasserye toesig te hou.¹³⁵

Die Dameskommissie het die bestaande reëlings met betrekking tot die was van wasgoed nie as bevorderlik vir die algemene gesondheid van die kampbewoners geag nie. Gevolglik het hulle aanbeveel dat die wastafels verskuif word na die terrein waar die stroom die kamp verlaat en dat water daarheen deur middel van 'n pyleiding aangelê sou word. Hiermee saam moes die gate, waaruit die soeie verwyder en ten tye van hulle besoek deur die vroue vir die was van wasgoed gebruik is, met skoon grond of klippe opgevol word.¹³⁶

In opvolging van die Dameskommissie se verslag het Bentinck tydens sy inspeksie van die kamp op Heidelberg in Desember 1901 oor die aanwesigheid van vele wastafels en genoegsame water, wat ook as drinkwater gedien het, verslag gelewer. Ook het hy opgemerk dat die vroue geen wasgoed in poele of staande water gewas het nie.¹³⁷

Die "klein dammetjie" wat die Dameskommissie in hulle verslag aanbeveel het, is beslis gebou. Intussen het 'n vergroting daarvan plaasgevind, wat W. Anstruther

¹³⁵ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 184.

¹³⁶ *Ibid.*, p. 188.

¹³⁷ TAB, DBC 12, report by capt. W. Bentinck on Burgher Camp Heidelberg, 23.12.1901, p. 2.

Thomson, inspekteur van konsentrasiekampe, in Maart 1902 as “a great success” bestempel het.¹³⁸ Dié vergroting het tot ‘n verandering in die reëlings by die wassery gelei. Thomson dui in sy verslag van 5 April aan dat hy hierdie verandering met Allison bespreek het, maar wat die nuwe reëlings behels het, het hy egter nie in sy verslag aangedui nie.¹³⁹ Die omstandighede waaronder die was van wasgoed voortaan in die Heidelbergse kamp geskied het, het tot aan die sluiting van die kamp teen November 1902 skynbaar sonder haakplekke verloop.

3.2.3 Badkamers

Weer eens het die Dameskommissie ‘n leemte raakgesien wat die aandag van die kampowerhede ontglip het. Hulle het bevind dat daar slegs vir mans en seuns badgeriewe was, terwyl die vroue en meisies – die meerderheid van die inwoners – daarsonder moes klaarkom. Sonder om enigsins daarvoor uit te brei, het die verslag aanbeveel dat tente as badkamers vir die vroue opgerig moes word.¹⁴⁰ Of dié toedrag van sake vir die Dameskommissie werklik skokkend was, kon nie uit die verslag vasgestel word nie. Hiervoor is daar twee moontlike verklarings. Eerstens, ‘n mate van subjektiwiteit deur nie in hulle verslag oor so ‘n opsigtelike gebrek uit te brei nie. Tweedens het die Dameskommissie die erns van die saak onder die aandag van die kampowerhede gebring deur so min moontlik daarvoor verslag te lewer en net in hulle aanbevelings opdrag vir die oprigting van badkamers vir vroue en kinders te gee.

Uit Bantinck se verslag van 23 Desember 1901 blyk dit dat die kampowerhede hierdie behoefte nie kon ignoreer nie en gevolglik met die oprigting van badgeriewe vir vroue en meisies begin het. In sy verslag het hy gemeld dat die

¹³⁸ TAB, report on Burgher Camp Heidelberg by major W. Anstruther Thomson, 06.03.1902, p. 1.

¹³⁹ *Ibid.*, 05.04.1902, p. 1.

¹⁴⁰ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, pp. 184,188.

“bathing house” (badkamer) wat van bakstene gebou is, nog nie voltooi was nie. Dit sou uit drie dele, elk met ‘n stortbad, bestaan, terwyl die verbindings daarheen ten tye van sy besoek reeds aangelê was.¹⁴¹ Die bouwerk aan die badkamer is voor die einde van Desember voltooi. Dit het slegs uit twee stortbaddens en kamers bestaan. Hieroor het Allison in Desember 1901/Januarie 1902 gerapporteer: “[They are] keenly appreciated and used from morning to night by young and old.”¹⁴²

Dit is opvallend om daarop te let dat die kamp- en mediese verslae tussen Mei en November 1901, asook Franks se verslag in September, geen melding van enige badgeriewe gemaak het nie. Die Dameskommissie het in November hierdie leemte uitgewys wat die kampowerhede moontlik nie as ‘n tekortkoming geïdentifiseer het nie. Aanvanklik moes die badkamers volgens Allison se verslag groot byval by die kampinwoners gevind het, maar W. Anstruther Thomson se bevinding in die volgende paragraaf vier maande later het egter die teendeel bewys.

Die badkamer het oor twee stortbaddens uitsluitlik vir gebruik deur volwassenes beskik. Allison spesifiseer nie of dit tot die beskikking van mans of vroue gestel is nie. Daar kan aanvaar word dat mans en vroue voortaan elk oor ‘n stortbad beskik het. Die seuns kon die “bathing pond” met lopende water wat deel van die opset uitgemaak het, op sekere tye gebruik. Dit kon slegs geskied onder toesig van ‘n polisieman wat ongelukke moes voorkom.¹⁴³ Teen Maart 1902 was die “bathing pond”, met die uitsondering van die skerm, voltooi. Allison se bewering dat die kampinwoners die badkamer hoog waardeer en gereeld gebruik het, het gou geblyk nie die volle waarheid te wees nie. Tydens inspeksie het Thomson

¹⁴¹ TAB, DBC 12, report on Burgher Camp Heidelberg by capt. W. Bentinck, 23.12.1901, p. 2.

¹⁴² *Ibid.*, report by A.A. Allison, December 1901, p. 3; January 1902, p. 3.

¹⁴³ *Ibid.*, report by A.A. Allison, February 1902, p. 4.

bevind dat vroue hulle badkamer baie min gebruik het. Vir Thomson was die optrede van die Heidelbergse kampvroue vreemd as dit met dié van vroue in ander kampe vergelyk word. Vroue op Klerksdorp byvoorbeeld het teen ongeveer 'n honderd per dag die badkamers besoek, terwyl vroue in die kamp op Heidelberg dit feitlik geboikot het.¹⁴⁴ Thomson, wat hom nie met die vroue se optrede kon vereenselwig het nie, het in sy verslag van April die bou van nog badkamers aanbeveel. Hieroor het hy breedvoerig met Allison gesels.¹⁴⁵ Verdere maandverslae gee geen aanduiding of hierdie aanbeveling uitgevoer is nie.

Indien Allison se verslae van Desember 1901/Januarie 1902 aanvaar word, moes gebeure in die kamp die inwoners beïnvloed het om nie meer dikwels van die badkamers gebruik te maak nie. Nêrens in die kampverslae is daar enige aanduiding van wat hierdie gesindheid veroorsaak het nie. Moontlike verklarings hiervoor was dat die nuutjie vervelig geraak het of dat veral die vroulike inwoners nie graag in die teenwoordigheid van ander vroue van die badgeriewe wou gebruik maak nie. Aangesien reiniging vir hulle 'n private aangeleentheid was, kon dit dalk 'n rede wees waarom hulle verkies het om eerder op hulle vooroorlogse lewenstyl terug te val.

3.2.4 Sanitasie

Sanitêre maatreëls vir die bevordering van 'n gesonde en tevrede kampgemeenskap het klaarblyklik sedert die ontstaan van die konsentrasiekampe die daadwerklike aandag van die kampowerhede geniet. Uit die amptelike Britse verslae oor die daaglikse lewe in die kamp op Heidelberg blyk dit dat Allison ten spyte van sy aanvanklike klagte dat "I find it somewhat difficult to get the people to observe hygienic rules", tog met verloop van tyd en

¹⁴⁴ TAB, report on Burgher Camp Heidelberg by major W. Anstruther Thomson, 06.03.1902, p. 2.

¹⁴⁵ *Ibid.*, 05.04.1902, p. 1.

met behulp van Britse amptenare in sy doel geslaag het.¹⁴⁶ Selfs R.G. Ralston, die mediese offisier, het in sy verslag van September 1901 ook geoordeel dat daar geen fout met die sanitêre toestande in die kamp te vind was nie, “as one can expect with such a totally insanitary race.”¹⁴⁷

Reeds in hul kampverslag van Januarie 1901 het die twee wapenneerlêers, F. Wepener, oud-landdros op Heidelberg, en P. Groesbeek, oud-veldkornet in die Heidelbergkommando, gerapporteer dat hulle met die algemene sanitêre toestand van die twee afdelings van die kamp geen fout gevind het nie en die offisier in beheer van die noordelike kamp hiervoor die krediet moes ontvang.¹⁴⁸ Hierdie standpunt of gevolgtrekking is aanvaarbaar as daar in gedagte gehou word dat die kamp, wat in sy beginstadium was, oor ‘n klein getal inwoners beskik het.

Die Britse owerhede het uit die staanspoor klaarblyklik op die nakoming van doeltreffende sanitêre maatreëls gekonsentreer. So het waarnemende superintendent E.R. Harvey in die maandverslag van Mei 1901 sy tevredenheid oor die instandhouding van die latrines en urinele deur persone uit die geledere van die kampinwoners in elk van die drie kampe te kenne gee. Om te voorkom dat die kampbewoners vuil water in die onmiddellike omgewing van die kamp stort, het die kampowerhede op die plasing van houers vir hierdie doel op plekke dwarsdeur die kamp besluit. Hierdie houers sou op gereelde tye leeggemaak word. ‘n Kontrak vir die leegmaak van die nagemmers is met ‘n sanitêre kontrakteur (naam onbekend) in die dorp gesluit, wat hierdie taak elke nag sou verrig. Aangesien siektes kon ontstaan indien gereelde ontsmetting van die

¹⁴⁶ TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, September 1901, p. 2.

¹⁴⁷ TAB, DBC 11, monthly medical report by R.G. Ralston, October 1901, p. 1.

¹⁴⁸ TAB, PMO 76, report on Refugee Camp Heidelberg by F. Wepener en P. Groesbeek, 21.01.1901, p. 70.

emmers nie sou plaasvind nie, het die owerhede vir dié doel 'n groot voorraad chloorkalk aan die personeel in elk van die drie kampe beskikbaar gestel.¹⁴⁹

Daar was aanvanklik twee latrines per kamp; een elk vir mans en vroue. Snags het die sanitêre kontrakteur die nagvuil verwyder, waarna een persoon in elke kamp in die loop van die volgende oggend die toestand van die latrines moes inspekteer. Indien hy vuil sitplekke bemerk het, moes hy dit onmiddellik skoonmaak en daarna al die latrines met baie ontsmettingsmiddel besprinkel.¹⁵⁰ Teen Augustus 1901 was daar reeds nege afsonderlike latrines met altesaam 74 emmers, ongeveer agt emmers per latrine in gebruik.¹⁵¹

Tydens die besoek van die Dameskommissie in November 1901 het die getal emmers na 80 vermeerder. Die kommissie het bevind dat die mans oor voldoende emmers vir gebruik beskik het, maar dat dit nie die geval met die vroue was nie. Selfs die kinders het nie oor geskikte latrines beskik nie.¹⁵² Die rede vir hierdie ontoereikende toestand is moeilik verklaarbaar, aangesien die getal inwoners tussen Augustus en November 1901 redelik konstant gebly het. Moontlik het die kampowerhede tussen Mei en Augustus in dieselfde jaar nie met die groot toestroming na die kamp tred gehou nie en in gebreke gebly om hulle beplanning daarby aan te pas.

¹⁴⁹ TAB, DBC14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by E.R. Harvey, May 1901, p. 3.

¹⁵⁰ TAB, British Bluebooks, Cd 819, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, July 1901, p. 234.

¹⁵¹ TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, August 1901, p. 2.

¹⁵² TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 184.

Volgens die Dameskommissie het 'n betaalde sanitêre beampte in elk van die drie kampe na die skoonmaak en ontsmetting van die latrines met behulp van jong swart seuns omgesien, wat hierdie taak baie goed verrig het. Bewus van die tekorte aan latrines vir kinders, het die Dameskommissie aanbeveel dat die kampowerhede daarvoor voorsiening moes maak.¹⁵³ Hierdie aanbeveling het die onmiddellike aandag van die kampowerhede geniet. Volgens Bentinck is akkommodasie vir vroue teen Desember 1901 “largely increased and ample provision made for children.”¹⁵⁴

Die hout-en-sink-latrines het in Desember 1901 op dertien met 102 emmers te staan gekom en hulle is gereeld met chloorkalk en karbolsuur ontsmet.¹⁵⁵ Sanitêre beamptes in elke kamp was vir die absolute netheid van hierdie latrines verantwoordelik. Hiervoor het hulle 'n loon van 2/6 (twee sjielings en ses pennies) per dag ontvang.¹⁵⁶ Tydens die besoek van gesondheidsinspekteur W.F. Curry aan die kamp in Februarie 1902 het hy egter bevind dat die aantal latrines heeltemal ontoereikend was. In werklikheid het dit op een sitplek vir elke dertien mense neergekom. Gevolglik het die emmers teen 12:00 smiddae reeds oorgeloop. Die probleem kon reggestel word indien die verhouding na een sitplek vir elke tien persone verminder word. Daarby het Curry leemtes in verband met die plasing van die emmers onder die sitplekke aangestip. Die oplossing hiervoor sou wees om die emmers op 'n betonblad te plaas. Daarna kon die oppervlak genoeg gelig word om die emmers nader aan die sitplek te bring. Dit was opmerklik dat, as gevolg van die groot afstand tussen die sitplek en die emmer, die grond gereeld met urine besoedel was.¹⁵⁷ Hierdie probleem het die nodige

¹⁵³ *Ibid.*, pp. 184, 188.

¹⁵⁴ TAB, DBC 12, report on Burgher Camp Heidelberg by capt. W. Bentinck, 23.12.1901, p. 2.

¹⁵⁵ *Ibid.*, report by A.A. Allison, December 1901, p. 3.

¹⁵⁶ *Ibid.*, report by A.A. Allison, January 1902, p. 3.

¹⁵⁷ *Ibid.*, report by W.F. Curry, assoc. san. inst., 17.02.1902, p. 2.

aandag gekry. In die maandverslag van Mei het Allison bekendgemaak dat, benewens die styging in die aantal latrines tot twintig met 240 emmers, die oppervlak waarop dit gestaan het, van steen of beton was. Die verwydering van die nagvuil het gereeld plaasgevind deur dit ongeveer drie kilometer buite die dorp te stort.¹⁵⁸ Tot met die sluiting van die kamp het die kampowerhede skynbaar geen verdere probleme met die stelsel ondervind nie.

Sanitasie het sowel die netheid van die drie kampe as die verwydering van rommel uit die onderskeie kampe behels. Hierop het van die Britse beampies wat die kamp op Heidelberg in opdrag van die Britse owerhede besoek het, ernstige kritiek gelewer. Franks het, tydens sy besoek aan die begin van September 1901, die kamp waar ossewaens deel van die opset uitgemaak het, skerp gekritiseer. Volgens hom het die teenwoordigheid van waens die kamp ontsier en 'n oorbevolking veroorsaak. Om 'n plek in sulke omstandighede skoon te hou, was gevolglik 'n bykans onmoontlike taak, aangesien die ossewaens "are heaped up with clothes and bedding indiscriminately, are models of disorder, and are usually extremely dirty." Tog het hy bevind dat die kampinwoners van kampe een en twee hulle tente en reguit strate netjies en skoon gehou het. Selfs in kamp drie, waar die tente dig teen mekaar gestaan het, was die strate netjies. Die goeie samewerking van die kampinwoners in hierdie opsig het tot gevolg gehad dat die kampowerhede hulle selde tot die toepassing van dwangmaatreëls gewend het. Volgens Franks het Allison dit slegs eenkeer toegepas. Toe Allison tydens sy rondgaan in die kamp tente aangetref het waarvan die netheid nie goed was nie, het hy die skuldiges se rantsone koffie en suiker verminder. Soos te wagte was, het hulle daarvoor gemor, maar 'n herhaling het nie plaasgevind nie.¹⁵⁹

¹⁵⁸ TAB, DBC 11, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, May 1902, p. 2.

¹⁵⁹ TAB, British Blue Books, Cd 819, report on the Refugee Camp at Heidelberg by Dr. Kendal Franks, p. 297.

In November 1901 het die Dameskommissie in 'n groot mate met Franks se bevindinge vir Heidelberg saamgestem. Met 'n kritiese oog het die kommissie die sanitêre stelsel geïnspekteer en aanbevelings vir verbeterings daarvan aan die hand gedoen. Eerstens het die netheid van die veld rondom die kamp hulle getref, maar die koppies wat op sommige plekke bemors was, het hulle nie aangestaan nie. Oor die slordigheid van kampe een en twee het hulle hulle sonder aarseling sterk uitgespreek. Kamp een was in alle opsigte slordig, terwyl die aanwesigheid van ossewaens in kamp twee die netheid daarvan in die wiewe gery het. Daarenteen het hulle oor die ligging en netheid van kamp drie slegs lof gehad. Tweedens het hulle die ondoeltreffende gemorsverwydering uit die kampe onder die kampowerhede se aandag gebring. Vir dié doel het die kampowerheid emmers tussen die tente geplaas. Twintig kruitwaens kon vir die verwydering van die gemors gebruik word. Elke kampinwoner moes sy eie gemors na die stortterrein, 'n groot sloot aan die voet van kamp een, aanry of dra. Daarby was daar van die toegooi daarvan met genoegsame grond geen sprake nie. Hierdie sloot naby die kamp was net bokant die plek geleë waar die water die kamp bereik het. Dit het die kommissie gegrief dat die inwoners van kamp drie hulle gemors sommer op die grond 'n kort afstand van die kamp gestort het. Allison se verweer hierteen was dat onvoldoende vervoer hom verhinder het om die gemors verder aan te ry. Derdens het die kommissie talle houers vir die verwydering van vuil water dwarsdeur die kamp opgemerk en van die behoorlike leegmaak daarvan deur die sanitêre beamptes in elk van die drie kampe kennis geneem. Om die sanitasie te verbeter, het die Dameskommissie twee aanbevelings gemaak. Vir die meer effektiewe verwydering van gemors het hulle dringend "a slop tank on wheels and two Scotch carts ... for sanitary purposes" vereis. Om die algemene netheid van die kamp te bevorder, het hulle die omheining van die kamp en die verwydering van vee daaruit voorgestel. Dit

het 'n verbod op die oprigting van krale naby die tente en die versameling van alle waens op een plek ingesluit.¹⁶⁰

Bentinck het 'n maand na die Dameskommissie se besoek bevind dat die sanitasie verbeter het. Nadat hy die konsentrasiekamp in Desember 1901 geïnspekteer het, het hy sy bevindinge oor die netheid van die tente en die verwydering van gemors en vuil water uit die kamp op skrif gestel. Die netheid van die terrein en die tente in die drie kampe het hom getref, terwyl hy geen varke in die omgewing daarvan opgemerk het nie. Dit moes 'n groot bydrae tot die netheid van die kamp gelever het. Die verwydering van gemors uit die kamp het egter met 'n gebrek aan vervoer gepaardgegaan. Om dié probleem op te los, het Allison vyf osse aangekoop. Bentinck was van mening dat die kampinwoners hulle gemors met kruiwaens na die stortterrein moes neem. Die pad daarheen was afdraende en dit sou hulle geen kwaad doen om hierdie taak te verrig nie, aangesien hulle baie dikwels ledig was. Dit sou voortaan ook moontlik wees om die stortterrein verder te verskuif, omdat vervoer vir die verwydering van gemors meer gereedelik beskikbaar was. Selfs ten opsigte van die verwydering van vuil water het hy gerapporteer dat dit gereeld op 'n bevredigende wyse geskied het.¹⁶¹

Allison het die aanwesigheid van waens in die kamp, wat vir sowel Franks as die Dameskommissie 'n steen des aanstoot was, tydens Januarie 1902 beëindig. Voortaan sou geen waens of voertuie van enige aard in die kamp of naby die kamp toegelaat word nie, aangesien dit die gereelde opeenhoping van rommel en gemors tot gevolg gehad het.¹⁶²

¹⁶⁰ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, pp. 184, 187-188.

¹⁶¹ TAB, DBC 12, report on Burgher Camp Heidelberg by capt. W. Bentinck, 23.12.1901, pp. 1-2.

¹⁶² *Ibid.*, monthly report by A.A. Allison, January 1902, p. 3.

Tydens die besoek van gesondheidsinspekteur Curry in Februarie 1902, het verdere fasette ten opsigte van 'n effektiewe sanitêre stelsel aandag geniet. Om die verwydering van gemors en vuil water te vergemaklik, moes die vuilgoedblikke en die houers vir vuil water aan die buitekant van die rye tente geplaas word, sodat dit nie tussen die tente sou geskied nie. Die houers vir vuil water het baie moeilik hanteer en dus moes emmers vir die uittap daarvan gebruik word. Gevolglik het Curry 'n meer praktiese en hanteerbare houer vir gebruik voorgestel wat sonder enige probleme onmiddellik in die rioolwa (slop-cart) leeggemaak kon word.¹⁶³

In Maart het Allison orals in die kamp vuilgoedblikke en houers vir vuil water geplaas. Voortaan sou die houers elke oggend leeggemaak en die gemors verwyder word.¹⁶⁴ Nog 'n verbetering het in Mei 1901 ingetree toe die grond waarop die vuilgoedblikke gestaan het, van 'n steenvloer voorsien is.¹⁶⁵ Volgens Allison het die sanitêre stelsel in die konsentrasiekamp op Heidelberg, wat gereeld aangepas en redelik vaartbelyn gemaak is, tot met die sluiting van die kamp skynbaar sonder enige haakplekke gefunksioneer.¹⁶⁶

Die kampinwoners moet egter krediet ontvang vir die manier waarop hulle by die sanitêre maatreëls in die konsentrasiekamp op Heidelberg aangepas het. Ten spyte van Ralston se besware oor hierdie "insanitary race", het hy tog gereken dat die opheffingswerk onder die Heidelbergers ten opsigte van die aanleer van

¹⁶³ *Ibid.*, report by sanitary inspector, W.F. Curry, 17.02.1902, p. 1.

¹⁶⁴ *Ibid.*, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, March 1902, p. 2.

¹⁶⁵ TAB, DBC 11, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, May 1902, p. 1.

¹⁶⁶ TAB, DBC 13, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, November 1902, p. 1.

sanitêre beginsels met verloop van tyd geslaag het. Hiervan het hy in die mediese verslag van Oktober 1901 soos volg getuig: “The sanitary rules established are rigidly enforced, and although there is the usual difficulty of getting people of careless habits to observe the laws of health, there is now no serious cause of complaint in the score.”¹⁶⁷

3.3 MEDIESE DIENSTE

Wanneer die mediese dienste van omstreeks 1900 in oënskou geneem word, moet daar onthou word dat dit nie met die kennis van ‘n honderd jaar later beoordeel kan word nie. Medikasie en die behandeling van pasiënte deur geneeshere was ‘n eeu gelede primitief en beperk. Die toediening van antibiotika, binnearse middele en medikasie aan siekes het nie bestaan nie. Inspuitings, wat moontlik asepties, maar nie steriel vervaardig was nie, is hoofsaaklik vir die verligting van pyn toegedien. Laboratoriumdienste is slegs in uitsonderlike gevalle gebruik en X-strale was nie algemeen beskikbaar nie. Tuisverpleging van pasiënte het voorrang geniet. Versorging van siekes was simptomaties en het streng bedrus, beskerming teen lig en lug, verligting van koors, hoes, vomering en diarree of buikloop ingesluit. Hospitale, wat in elk geval baie min goed opgeleide verpleegsters gehad het, is hoofsaaklik vir operasies en die isolasie van pasiënte gebruik.¹⁶⁸

Mediese dienste in die Suid-Afrikaanse konsentrasiekampe moet teen twee mediese agtergronde beskou word. Die Britse medici wat in die kampe diens verrig het, het hulle opleiding by mediese skole aan Britse universiteite ontvang. Benewens hulle kennis van swak maatskaplike toestande in die agterbuurtes

¹⁶⁷ *Ibid.*, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, October 1901, p. 2.

¹⁶⁸ Brief dr. Coenie Momberg, medikus op Heidelberg, oor mediese praktyke rondom 1900 aan skrywer, 10.02.2007.

tydens die Industriële Revolusie in Brittanje en die gepaardgaande siektes as gevolg van onder andere lug- en waterbesoedeling, swak sanitasie, ondervoeding en swak geventileerde woonvertreke, het ook die “kiemteorie van siektes” by hulle ingang gevind. Hieruit het die gedagte van antiseptiese en aseptiese chirurgie, asook die bevordering van goeie gesondheid deur sindelikheid ontwikkel. In plaas daarvan om die klem op die gebruik van voorkomende geneesmiddels te plaas, moes die voorskryf van helende medisyne voorkeur geniet. Gevolglik sou hospitaalbehandeling voortaan ‘n belangrike rol in die genesing van siektes speel.¹⁶⁹

Hierteenoor het die Boere se gesondheidspraktyke lynreg met dié van die Britse medici gebots. Herhaalde aantygings van Britse mediese offisiere oor die slordigheid en onsindelikheid van Boerevroue en hulle gesinne het gereeld opgeklink, terwyl die hardnekkige gebruik van “Hollandse medisyne”, Boererate en die dienste van vroedvroue, en die vroue se weiering om in die hospitale opgeneem te word, die Britse medici oneindig gefrustreer het. Boeremedisyne, gegrond op die "vog"-beskouing dat “die liggaam en omgewing een geheel vorm en dat gesondheid of siekte die gevolg van die verhouding tussen die twee is”, het baie kritiek van onder andere dr. Kendal Franks uitgelok. ‘n Voorbeeld van die "vog"-genesingstelsel was die uitsweet van koors, wat ‘n erkende gesondheidspraktyk onder die Boere was.¹⁷⁰

Voor die Anglo-Boereoorlog het die Boerevroue op verafgeleë plase met groot sukses Boererate vir die behandeling van siektes gebruik. Hierdie vroue moes noodgedwonge hulle toevlug daartoe neem weens hulle afsondering in die binneland en die nie-beskikbaarheid van geneeshere. Baie van hierdie Boererate is deur verskeie volke uit Europa en slawe uit die Ooste na Suid-Afrika gebring,

¹⁶⁹ Elizabeth van Heyningen: “Britse geneeshere teen Boerevroue: botsing van mediese kulture”, in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende Aarde*, pp. 183-184.

¹⁷⁰ *Ibid.*, pp. 185-189.

waar dit met verloop van tyd deur die geneeskruie van die inheemse rasse beïnvloed is. Boererate kan in drie groepe verdeel word: Eerstens, geneeskruie en Boererate, tweedens, Boererate met geen plantbestanddele nie, en, derdens, gevaarlike en onwenslike Boererate.¹⁷¹ Veral die gebruik van laasgenoemde deur die inwoners van die konsentrasiekampe sou reaksie by die Britse mediese offisiere uitlok.

In elke Boerehuishouding het die *Huis Apotheek* wat uit “Hollandse medisynes” bestaan het, ‘n belangrike plek ingeneem. Die Boere het hierdie middels sedert die 18de eeu gereeld vir die genesing van siektes aangewend. Die mediese inspekteurs sowel as die Dameskommissie het tydens hulle besoeke aan die konsentrasiekamp op Heidelberg die gebruik van die “Hollandse medisynes”, soos die omstrede Boererate, heftig gekritiseer.¹⁷² Hierdie “Hollandse medisynes” was in werklikheid middels van Duitse oorsprong. Na die inbesitneming van die Kaap in 1806 het die Britse veroweraars hierdie middels, wat deur die Nederlandse inwoners gebruik is, verkeerdelik “Dutch remedies” genoem.¹⁷³

Geen mediese maandverslae van Februarie tot Julie 1901 deur mediese offisiere oor mediese dienste in die konsentrasiekamp op Heidelberg is beskikbaar nie. Dit is egter bekend dat waarnemende superintendent E.R. Harvey die behoefte aan ‘n hospitaal vir die kampinwoners ingesien het en in Mei met die oprigting daarvan begin het deur ‘n aantal markeetente op te slaan. Alhoewel primitief, het die kamphospitaal met verloop van tyd sodanig ontwikkel dat pasiënte volgens

¹⁷¹ Douw G. Steyn, prof. dr., “Geneeskruie en boererate”, in C.P. van der Merwe en C.F. Albertyn (red.), *Die vrou, deel 7*, pp. 59, 39.

¹⁷² Elizabeth van Heyningen, “Britse geneeshere teen Boerevroue: botsing van mediese kulture”, in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiide aarde*, pp. 189-190.

¹⁷³ Douw G. Steyn, prof. dr., “Geneeskruie en boererate”, in C.P. van der Merwe en C.F. Albertyn (red.), *Die vrou, deel 7*, p. 40.

Harvey goeie behandeling daar geniet het.¹⁷⁴ In Junie het die hospitaal se verpleegpersoneel uit 'n matrone en vier leerlingverpleegsters bestaan en 'n bykomende agt leerlingverpleegsters sou, indien nodig, enige tyd beskikbaar wees. Die feit dat daar nie 'n verpleegorganisasie op Heidelberg was nie, het Allison nie gehinder nie, omdat hy daarvan oortuig was dat die hospitaalpersoneel daartoe in staat was om hulle pligte na te kom.¹⁷⁵

Volgens die maandverslag van Julie 1901 het die kamphospitaal na 'n nuwe terrein verskuif waar dit kort voor lank akkommodasie aan 28 pasiënte gebied het. Vooruitsigte het bestaan om die getal spoedig na 56 te verdubbel.¹⁷⁶ Tydens die besoek van dr. Kendal Franks op 7 September 1901 het die hospitaal uit nege markeetente bestaan. Sewe het oor sewe beddens elk beskik, een het as operasiesaal diens gedoen, en die matrone het die laaste tent betrek.¹⁷⁷ Daarby was die kamphospitaal ook met 'n kombuis, 'n apteek, en 'n plek vir was en ontsmetting toegerus.¹⁷⁸ In Desember daardie jaar het Allison gerapporteer dat hulle die mikpunt van 56 ten volle toegeruste beddens vir pasiënte uiteindelik bereik het.¹⁷⁹ Die Dameskommissie wat die kamp in November besoek het, het die vooruitsig van die bou van 'n kombuis met 'n stoor vir die kamphospitaal verwelkom. Tydens hulle besoek was die gebou in aanbou. Terselfdertyd het die

¹⁷⁴ TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by E.R. Harvey, May 1901, p. 1.

¹⁷⁵ *Ibid.*, monthly report by A.A. Allison, June 1901, pp. 2-3.

¹⁷⁶ TAB, British Bluebooks, Cd 819, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, July 1901, p. 223.

¹⁷⁷ *Ibid.*, report on Refugee Camp at Heidelberg by Dr. Kendal Franks, 07.06.1901, p. 297.

¹⁷⁸ TAB, DBC 14, monthly medical report on Burgher Camp Heidelberg by R.G. Ralston, August 1901, p. 3.

¹⁷⁹ TAB, DBC 12, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, December 1901, p. 1.

gedagte bestaan om die hospitaalterrein met 'n draadheining te omhein. Die nuwe kombuis sou die een hoek van die omheining uitmaak. Melk en sop sou deur oop vensters aan die kampbewoners verskaf word sonder dat hulle die hospitaalterrein sou betree. Voedsel sou egter deur 'n venster in die stoor uitgereik word.¹⁸⁰

Mediese offisier H. Crook het op 1 Januarie 1902 by Ralston in die kamphospitaal oorgeneem. In Maart het dr. A. Strange vir Crook vervang en tot met die sluiting van die kamp bydraes tot verdere verbetering van die mediese geriewe gelewer. Daarvan getuig eerstens die oprigting van 'n kraaminrigting in die kamp. Dit het bestaan uit 'n markeetent met twee beddens. Verwagte vroue kon vir bevallings daarvan gebruik maak. Vanaf sy bestaan tot aan die einde van Mei 1902 het daar egter geen bevalling plaasgevind nie.¹⁸¹ Tweedens het Crook se gedagte oor die bou van 'n permanente hospitaal byval gevind. Die bestaande stelsel van tente het hy as ongerieflik en baie duur bestempel.¹⁸² Met Strange se koms is daar ernstig aandag aan die oprigting van 'n hospitaal gegee. Die terrein vir die nuwe hospitaal is aangewys, planne opgestel, voorgelê, aanvaar en bouwerk het begin. Na voltooiing van die gebou in Augustus 1902, drie maande nadat vrede gesluit is, het Strange en die mediese span dit in gebruik geneem.¹⁸³ Die voltooide hospitaal het oor voldoende akkommodasie vir blankes beskik, terwyl swart siektegevalle voortaan in die markeetente gehuisves

¹⁸⁰ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 186.

¹⁸¹ TAB, DBC 11, monthly medical report on Burgher Camp Heidelberg by Dr. A. Strange, May 1902, p. 3.

¹⁸² TAB, DBC 12, monthly medical report on Burgher Camp Heidelberg by Dr. H. Crook, February 1902, p. 2.

¹⁸³ TAB, FK 975, CO 291/42, volume 5, 1902, monthly medical report on Burgher Camp Heidelberg by Dr. A. Strange, 07.09.1902, p. 649.

sou wees.¹⁸⁴ Die inspekteur van konsentrasiekampe, C.E.W. Sands, het Strange groot lof toegeswaai vir sy reuse aandeel in die oprigting van die nuwe hospitaal.¹⁸⁵ Die oprigting van dié hospitaal is 'n aanduiding daarvan dat die mediese offisiere en hulle assistente met hulle werk iets blywends daargestel het, wat tot voordeel van die Heidelbergers sou strek.

Aanvanklik het mediese behandeling in die konsentrasiekampe uit die gebruik van “medical comforts” bestaan. Benewens voedsame produkte soos melk, het siekes ook gebruiksartikels soos seep en kerse ontvang. Om hierin te kon deel, moes die siekes eers as pasiënte in die kamphospitaal opgeneem word.¹⁸⁶

Allison het besef dat goeie mediese behandeling van toereikende mediese hulpmiddels afhanklik was. Om die pasiënte se genesing te bevorder, het hy die aanvraag daarna nie agterweë gelaat nie en maandeliks daarvoor gerapporteer. Die uitreiking van mediese hulpmiddels vanaf Julie 1901 tot Februarie 1902 het aanvanklik slegs die basiese behels. In hierdie tyd is die volgende aan die kamphospitaal uitgereik: 338 bottels brandewyn, 104 bottels portwyn, 525 lb. (238,5 kg) pêrelgort, 174 lb. (79,2 kg) mielieblom, ongeveer 300 pakke hawermout, 33 594 blikke melk, 25 lb. (15,75 kg) hawermeel, 7 664 bottels vars melk, ongeveer 72 blikke vleisekstrak, Bovril, suiker, “Brand’s essence” en pylwortelmeel. Na die Dameskommissie se besoek het daar ‘n verbetering in die mediese hulpmiddels ingetree, omdat daar voortaan meer op ‘n gesonde dieet vir die siekes gekonsentreer is. Ander hulpmiddels is bygevoeg. Dit het tee, beskuitjies, lemmetjiesap, saamgeperste groente, vars groente, kerse, botter,

¹⁸⁴ TAB, DBC 13, monthly medical report on Burgher Camp Heidelberg by Dr. A. Strange, November 1902, p. 1.

¹⁸⁵ TAB, FK 980, CO 291/43, volume 5, 1902, report on Burgher Camp by C.E.W. Sands, inspector of Burgher Camps, 02.09.1902, p. 625.

¹⁸⁶ J.C. Otto, *Die konsentrasiekampe*, p. 115.

sago, seep, eiers, ertappels, uie, konfyt en vuurhoutjies ingesluit.¹⁸⁷ Alhoewel die kampverslae van Maart tot November 1902 niks oor verdere mediese hulpmiddels vir die kamphospitaal gerapporteer het nie, het die uitreiking daarvan ongetwyfeld soos vroeër voortgegaan.

Een van die grootste struikelblokke waarvoor die Britse medici in die konsentrasiekampe te staan gekom het, was die agterdog van die kampinwoners teenoor hospitalisasie. Soos reeds genoem, het die kampinwoners se hardnekkige verzet daarteen en gerugte oor die behandeling wat pasiënte in die kamphospitaal ontvang het, veroorsaak dat moeders hulle siek kinders weggesteek het. Die Britse medici in die konsentrasiekampe moes hulle gevolglik tot die uiterste toe inspan om die kampinwoners se vooroordele teen die moderne geneeswyse af te breek.

Om 'n geheelbeeld van die mediese situasie in die konsentrasiekamp op Heidelberg te verkry, is dit veral nodig om die statistieke ten opsigte van die inwonertal en sterftes in oënskou te neem.

¹⁸⁷ TAB, DBC 11 12 14, monthly reports on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, July 1901 – February 1902.

Maandelikse inwonertal					Maandelikse sterftesyfer				
Datum	Mans	Vroue	Kinders	Totaal	Mans	Vroue	Kinders	Totaal	%
Jan.1901	-	-	-	-	1	-	7	8	-
Febr. 1901	317	389	528	1 234	1	1	4	6	0,49
Maart 1901		615	692	1 307	-	-	3	3	0,23
April 1901	263	269	446	976	1	-	1	2 ¹⁸⁸	0,2
Mei 1901	277	327	482	1 086	4	4	9	17	1,57
Junie 1901	424	450	781	1 655	2	2	7	11	0,66
Julie 1901	441	654	901	1 996		9	9	18	0,9
Aug. 1901	467	764	991	2 222	2	7	72	81	3,65
Sept. 1901	485	778	978	2 241	6	4	40	50	2,23
Okt. 1901	495	748	953	2 196	4	7	32	43	1,96
Nov. 1901	497	765	951	2 313	6	4	47	57	2,46
Des. 1901	488	776	948	2 212	1	3	33	37	1,67
Jan. 1902	484	800	963	2 247	2	-	11	13	0,58
Febr. 1902	477	811	914	2 202	2	2	8	12	0,54
Maart 1902	477	790	897	2 164	1	1	4	6	0,28
April 1902	454	676	780	1 910	2	1	-	3	0,16
Mei 1902	471	675	779	1 925	1	-	4	5	0,26
Junie 1902	603	675	797	2 075	-	2	5	7	0,34
Julie 1902	417	421	470	1 308	-	-	-	-	-
Aug. 1902	280	305	349	934	1	-	-	1	0,11
Sept. 1902	188	228	250	666	1	-	-	1	0,15
Okt. 1902	86	120	124	330	-	-	-	-	-
Nov. 1902.	70	84	86	240	-	-	2	2 ¹⁸⁹	0,83
Totaal					38	47	298	383	

¹⁸⁸ TAB, FK 896, CO 291/28, volume 1, 1901, p. 127.

¹⁸⁹ TAB, DBC 11 12 13 14, monthly reports, May 1901 – November 1902.

In die eerste helfte van 1901 was daar min siektes in die kamp in omloop. Ingewandskoors was nie meer so algemeen nie. Daarenteen het brongitis en aanverwante siektes soos gewoonlik in die wintermaande toegeneem. In Junie 1901 het die dokter soggens en soms twee keer per dag, in noodgevalle, hospitaalbesoek gedoen. Daarna het hy vir 'n uur in 'n tent wat as apteek en operasiekamer gedien het, voorskrifte vir medisyne aan ongestelde kampinwoners oorhandig. Vir die res van die dag het hy siekes in die tente besoek wie se toestand nie ernstig genoeg was om hospitaalbehandeling te noodsaak nie.¹⁹⁰

Weens onverklaarbare redes het die agterdochtige gesindheid van die Heidelbergse kampinwoners tot gevolg gehad dat ernstige siektegevalle na Junie 1901 nie onder die aandag van die mediese offisiere gekom het nie. In hierdie konsentrasiekamp was daar slegs een verpleegorganisasie, naamlik die hospitaal. Die moeders het verkies om hulle eie kinders te verpleeg totdat hulle toestand hospitalisering vereis het. Indien die kampowerhede die kampinwoners in dié opsig 'n tree vooruit wou wees deur terselfdertyd 'n effektiewe gesondheidswese daar te stel, moes 'n beleid van deeglike kontrole ten opsigte van alle aspekte van gesondheid ingevoer word. Om te verseker dat alle ernstige siektegevalle gehospitaliseer word, het die kampowerhede reeds in Julie 1901 die polisie in die kamp, twaalf lede wat uit die manlike kampinwoners gekies is, met die taak belas om gevalle waarvan die mediese offisier nie bewus was nie, onmiddellik te rapporteer.¹⁹¹ Om die aanmelding van siektegevalle te vergemaklik, het die kampowerhede in elk van die drie kampe 'n tent opgerig waar ondersoeke en die behandeling van buitepasiënte daagliks tussen 09:00 en 11:00 geskied het. Na 11:00 het die mediese offisiere die siekes in die tente

¹⁹⁰ TAB, DBC 14, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, June 1901, p. 3.

¹⁹¹ TAB, British Bluebooks, Cd 819, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A.Allison, July 1901, p. 233.

besoek en terselfdertyd ernstige en verwaarloosde gevalle sonder verwyf in die kamphospitaal laat opneem.¹⁹² Om meer effektiewe beheer oor siektegevalle in die tente uit te oefen, het die kampmatrone, mev. MacBourth, vergesel van haar twee assistente, vanaf Oktober 1901, by die tente besoek afgelê. MacBourth kon voortaan ernstige siektegevalle, wat die kampinwoners doelbewus versuim het om tydens die mediese offisier se besoek aan hom te rapporteer, onmiddellik na hom verwys.¹⁹³ Uit die Dameskommissie se verslag het dit geblyk dat MacBourth en haar twee assistente se taak nie by Ralston baie gewig gedra het nie. “Ralston ... has opposed their work and thrown difficulties in their way.”¹⁹⁴

Die Dameskommissie het met hulle kritiese benadering nie met die metode vir die aanmelding van siektegevalle saamgestem nie. Die daaglikse rapportering van siektegevalle in die tente het hoofsaaklik by twee korporaafe (polisie) berus. Ralston het hierdie kontrole bo dié van die kampmatrone MacBouth en haar twee assistente verkies, omdat hy geglo het dat alle ernstige siektegevalle so onder sy aandag gebring word. Ofskoon hy daarvan bewus was dat die kampinwoners teen lykskouings gekant was, het hy met elke sterfgeval wat sonder die medewete van ‘n dokter geskied het, ‘n lykskouing uitgevoer. Die kommissie was daarvan oortuig dat Ralston hom in hierdie opsig vergis het, aangesien die inligting wat Allison aan hulle verskaf het, daarop gedui het dat meer mense in die tente as in die kamphospitaal gesterf het. Die kommissie het selfs die werkwyse van die twee geneeshere, Ralston en Gibbons, gekritiseer en ‘n ander werkwyse voorgestel. Ralston het die behandeling van buitepasiënte en siekes in die hospitaal behartig, terwyl Gibbons “all the visiting in the lines” gedoen het.

¹⁹² TAB, DBC 14, monthly medical report on Burgher Camp Heidelberg by R.G. Ralston, August 1901, p. 3.

¹⁹³ TAB, DBC 11, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, October 1901, p. 3.

¹⁹⁴ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 186.

Volgens die kommissie moes elke dokter liewers 'n deel van die kamp besoek. So kon die medici beter beheer uitoefen oor siektegevalle wat hulle vir behandeling na die hospitaal kon verwys.¹⁹⁵

Volgens die Dameskommissie het die hospitaalbehandeling geen werklike rede tot ontevredenheid gebied nie. Ten spyte van leemtes, het die kommissie bevind dat die verpleegsters hulle pasiënte te alle tye eerste gestel het. Een van die groot leemtes was die gebrek aan 'n opgeleide verpleegster vir nagdiens. Om hierdie probleem te bowe te kom, het matrone Bailey haar beste assistente snags in beheer van die kamphospitaal gelaat en haarself in noodgevalle beskikbaar gestel. Die verpleegsters het tydens 'n storm aan die begin van November 1901 getoon hoe belangrik hulle hul pasiënte geag het. Drie van die markeetente het omgewaai. Sonder enige aarseling het die verpleegsters hulle tot die uiterste ingespan om te verhoed dat hulle pasiënte enige beserings opdoen.¹⁹⁶

Bentinck se bevindings in opvolging van die Dameskommissie se verslag het nie daarvan verskil nie. Nadat hy die sterfregister onder oë gehad het, het hy bevind dat daar inderdaad meer kampinwoners in die tente as in die kamphospitaal gesterf het. Hy was oortuig dat die behandeling wat die pasiënte van matrone Bailey en haar verpleegpersoneel gekry het, van hoogstaande gehalte was. Gevolglik het hy die twee polisiemanne (korporaals) wie se taak dit was om siektegevalle op te spoor, as onbevoeg of laks bestempel. Die twee het talle siektegevalle verswyg in plaas daarvan om hulle vir behandeling na die hospitaal te verwys.¹⁹⁷

¹⁹⁵ *Ibid.*, p. 186.

¹⁹⁶ *Ibid.*

¹⁹⁷ TAB, DBC 12, report on Burgher Camp Heidelberg by capt. W. Bentinck, inspector of Burgher Camps, 23.12.1901, pp. 4-5.

Sedert Januarie 1902 was die rapportering van siektegevalle meer bevredigend. Uit die kampverslae blyk dit dat die twee polisiemanne nie meer die aanmelding van siektegevalle behartig het nie. Met die aanstelling van suster French as kampmatrone op 1 Januarie het Allison die aanmelding van en beheer oor siektegevalle op 'n vaster grondslag geplaas. French, bygestaan deur vier leerlingverpleegsters uit die kampinwoners se geledere, het gereelde tent-tot-tent-besoeke uitgevoer. Tydens dié besoeke het French die kampinwoners se algemene gesondheid in oënskou geneem en teen 09:00 die temperature van siekes vir aanmelding by die mediese offisier gemeet. Van 09:00 af het French die mediese offisier op sy rondtes vergesel en gevalle vir behandeling onder sy aandag gebring.¹⁹⁸

Dr. Crook, wat op 1 Januarie 1902 by Ralston oorgeneem het, het vir die volgende twee maande aan die hoof van die mediese dienste in die kamphospitaal gestaan. Tydens sy dienstydpark in die Johannesburgse konsentrasiekamp, die sogenaamde “resiesbaankamp”, het sy onsimpatieke houding die kampinwoners gegrief.¹⁹⁹ Ten spyte daarvan het hy en suster French skynbaar sonder enige probleme in die kamp op Heidelberg saamgewerk. Tentbesoeke is streng uitgevoer en hy het nie toegelaat dat enige siektegevalle wat behoorlike verpleging vereis het, of gevalle van ingewandskoors, in die tente versorg word nie. Sy onverbiddelikheid daarvoor word bewys deur die 57 pasiënte wat hy sedert sy aankoms op Heidelberg in die kamphospitaal laat opneem het. Oor hierdie aangeleentheid eindig hy tevrede: “There is no trouble in this direction, either with the patients or their relatives.”²⁰⁰ Alhoewel verdere kampverslae geen melding van die kampinwoners se weiering

¹⁹⁸ *Ibid.*, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, January 1902, p. 3.

¹⁹⁹ J.C. Otto, *Die konsentrasiekampe*, p. 116.

²⁰⁰ TAB, DBC 12, monthly medical report on Burgher Camp Heidelberg by Dr. H. Crook, January 1902, p. 3.

tot hospitalisasie maak nie, kan daar aanvaar word dat die kampowerhede deur middel van streng kontrole en goeie verpleging daarin geslaag het om die agterdog teenoor hospitaalbehandeling grootliks te verminder.

Crook was vasbeslote om siektes te voorkom en het nie gehuiwer om alle tente en hulle inhoud deeglik te ontsmet nie. Op 'n dag in Februarie 1902 het hy al die tente laat leegmaak, die inhoud laat uitdra en 'n deeglike ontsmetting laat uitvoer. Eers nadat alle meubelment sondroog was, het hy toestemming gegee dat dit teruggedra word.²⁰¹ Selfs inenting teen siektes was vir Crook baie belangrik. Gevolglik het hy voorgestel dat ernstige aandag daaraan verleen word. Dit is egter eers na die vredesluiting gedoen.²⁰²

Vervolgens het die kampinwoners se gebruik van tradisionele Boererate en medisyne uit die huisapteek die mediese offisiere, inspekteurs van konsentrasiekampe en die Dameskommissie hewig ontstel. Die kampinwoners se absolute geloof in die genesende waarde van Boererate het die Britse mediese daadwerklike pogings om die agterdog teenoor moderne geneesmiddels die nek in te slaan en so 'n gesonde en gelukkige kampgemeenskap daar te stel, erg ontwrig. Die vasberade mediese offisiere het hulle egter nie hierdeur van stryk laat bring nie.

Die gebruik van Boererate in die konsentrasiekamp op Heidelberg het die eerste keer in Kendal Franks se verslag van 7 September 1901 ter sprake gekom. Franks het ernstige bedenkinge oor die weeklikse besoeke van die kampinwoners aan die dorp gehad, omdat hulle die geleentheid benut het om “quack remedies” aan te koop, “which interfere very much with the efforts of the medical officers on their behalf.” Hierdie aankope het Franks nie aangestaan

²⁰¹ *Ibid.*, monthly medical report by Dr. H. Crook, February 1902, p. 1.

²⁰² *Ibid.*, monthly medical report by Dr. H. Crook, March 1902, p. 1.

nie,²⁰³ ook omdat daar 'n apteek met genoeg geneesmiddels in die kamp was. Dit moes vir Franks onverstaanbaar gewees het dat die kampinwoners, ten spyte van die vooruitgang op mediese gebied, steeds groter waarde aan genesing deur Boererate as deur moderne geneesmiddels geheg het.

Die Dameskommissie het in November 1901 geen vleiende opmerkings oor die gebruik van “extraordinary ‘remedies’ adopted by Boer women for their children” in die kamp op Heidelberg gemaak nie. Eienaardige mengsels is vir die bestryding van siektes aangewend. Vir diarree is 'n brousel van beesmis gemeng met swael toegedien. So 'n ongehoorde dosering het verswakking tot gevolg gehad, wat terselfdertyd die natuurlike weerstand teen siektes verminder het. Kinders, veral, het hieronder gely. Masels, wat in Julie en Augustus 1901 epidemiese afmetings aangeneem het, het onder die kampkinders gemaai en die sterftesyfer baie opgestoot. Die kommissie het ook ander rate wat die kampinwoners vir siektes gebruik het, kopskuddend betrag. So het hulle onder andere koolteer vir oorpyn gebruik. Hiervan was die kommissie ooggetuies toe 'n moeder haar baba hiermee gedokter het. Nog 'n eienaardige behandeling vir die voorkoming van stuipe het die draai van watte om babas se polse behels. Na aanleiding van laasgenoemde Boereraat het die kommissie in sy verslag droogweg opgemerk, “would that all Boer ‘remedies’ were equally harmless.”²⁰⁴

Hand aan hand met die Boererate het die versorging van die kampkinders, wat gedurende die oorlog die moeders se taak was, veel te wense oorgelaat. Talle sterftes aan diarree en longontsteking was te wyte aan die moeders se onkunde en onoplettendheid. 'n Groot aantal kinders onder drie jaar wat aan masels gesterf het, het vroeg reeds aan diarree gely. Dit was die gevolg van ouers se

²⁰³ TAB, British Bluebooks, Cd 819, report on the Refugee Camp at Heidelberg by Dr. Kendal Franks, 07.09.1901, p. 299.

²⁰⁴ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 186.

voorkomende maatreëls teen siektes alvorens hulle hul kinders se siektetoestand onder die aandag van 'n mediese offisier gebring het. Ten spyte van die hoë sterftesyfer is dit tog verbasend dat talle kinders op wie Boererate gebruik is, masels oorleef het.²⁰⁵ Verdere oorsake vir diarree was die verontagsaming van 'n kennisgewing (skriftelik sowel as mondeling) dat alle drinkwater gekook moes word en die swak voeding van kinders onder drie jaar. Die moeders was in hierdie opsig die groot sondaars. Op hulleself aangewese, het hulle koffie en beesvleis in die diëte van babas van vyf maande en ouer ingesluit. Ralston het ook longontsteking aan skielike weersveranderinge en deels aan die moeders se onverskilligheid toegeskryf. Dit het Ralston gegrief dat die moeders nie vir hulle kinders droë klere aangetrek het nadat hulle in die reën gespeel het nie.²⁰⁶

Ralston, wat die gevolge van swak behandeling van kinders deur die moeders aanskou het, het hom voorgeneem om hierdie euwels te bestry en die moeders die korrekte wyse van voeding aan te leer. Gevolglik het hy die kampmatrone en haar assistente instruksies oor die voeding van die Heidelbergse kampkinders gegee. Tydens die daaglikse besoeke aan die tente moes hulle alle moeders hieroor inlig. Hy het die moeders verplig om hieraan gehoor te gee. Alle kinders onder twee jaar moes vir 'n ondersoek na die hospitaal gebring word om die nodige voorgeskrewe voeding of behandeling te ontvang. Ter ondersteuning van Ralston se pogings om behoorlike voeding aan verswakte kinders te voorsien, het 'n sopkombuis in Oktober 1901 in die kamp tot stand gekom. Vasbeslote om sy voornemens uit te voer, het hy daarop aangedring dat die moeders hulle kinders een keer per maand vir 'n ondersoek na die kamphospitaal moes bring.

²⁰⁵ TAB, DBC 14, monthly medical report on Burgher Camp Heidelberg by R.G. Ralston, August 1901, p. 2.

²⁰⁶ TAB, DBC 11, monthly medical report on Burgher Camp Heidelberg by R.G. Ralston, October 1901, p. 3.

Sodoende kon hy hopelik in die toekoms vasstel “what has been, I fear, a very important cause of swelling mortality totals amongst the refugees generally.”²⁰⁷

‘n Ontleding van die tabel op p. 160 is insiggewend. Eerstens het die Heidelbergse kamp se inwonertal van maand tot maand gewissel. Veral twee faktore was hiervoor verantwoordelik, naamlik ‘n voortdurende verwisseling van kamp en ‘n ongewone hoë sterftesyfer. In Augustus 1901 het die Heidelbergkamp se inwonertal op 2 222 te staan gekom. Ten spyte van die sterftesyfer in Augustus en September het die inwonertal in September tot 2 241 toegeneem. Daarna het die inwonertal gewissel totdat dit met die vredesluiting in Mei 1902 op 1 925 te staan gekom het. Tweedens toon die sterftesyfer ook ‘n wisseling. ‘n Skielike styging in Julie 1901, van agtien tot 81 in Augustus 1901, is die volgende twee maande deur ‘n daling en skielik deur ‘n styging in November en daarna weer ‘n aansienlike daling gevolg. In die tydperk Augustus tot Desember 1901 was die gemiddelde maandelikse sterftesyfer 54 siele (2,41%) uit ‘n gemiddelde inwonertal van 2 237. Daarteenoor het die gemiddelde maandelikse sterftesyfer vir die tydperk Januarie 1901 tot Mei 1902 op 22 (1,2%) te staan gekom uit ‘n gemiddelde maandelikse inwonertal van 1 868. In vergelyking met die meerderheid Transvaalse kampe was die gemiddelde sterftesyfer laer. Hierdie syfer dui daarop dat dit oor die algemeen relatief goed met die Heidelbergse kampinwoners gegaan het.

Volgens die amptelike Britse maandelikse statistieke van Januarie 1901 tot Mei 1902 het die totale sterftesyfer in die Heidelbergse konsentrasiekamp op 372 te staan gekom, naamlik 36 mans, 45 vroue en 291 kinders. Die vernaamste oorsake van die sterftes en getalle was soos volg:

²⁰⁷ *Ibid.*, monthly medical report, October 1901, p. 3.

Harsingvliesontsteking (meningitis)	6
Maagdermontsteking	7
Stuiptrekkings	18
Watersug (dropsy)	2
Diarree	43
Ingewandskoors	19
Marasmus (uittering)	17
Disenterie (bloedpersie)	8
Nefritis	1
Longontsteking en brongitis	64
Witseerkeel (diphtheria)	7
Masels	85
Kinkhoes	3
Influenza	4
Sinkopee	12
Maagvliesontsteking (gastritis)	1
Ander (ouderdom, kanker, kroep ensovoorts.)	75 ²⁰⁸

'n Ontleding van bogenoemde siektes wat tot 'n buitengewone sterftesyfer van 372 in die konsentrasiekamp op Heidelberg tussen Januarie 1901 en Mei 1902 gelei het, toon dat masels, longontsteking, brongitis en diarree die grootste verwoesting gesaai het. Masels het die meeste sterfgevallen veroorsaak, naamlik 85 (22,84%), gevolg deur longontsteking en brongitis met 64 (17,2%), en diarree met 43 (11,56%). Siektes soos ingewandskoors met 19 (5,1%), stuipe met 18 (4,83%) en uittering (marasmus) met 17 (4,56%) het die sterftesyfer verder laat styg.

²⁰⁸ TAB, FK 896, CO 291/28, volume 1, 190, p. 127; TAB, DBC 11 12 13 14, monthly reports, January 1901 – May 1902.

Kendal Franks het in sy verslag op 7 September 1901, na sy besoek aan die kamp op Heidelberg, 'n uiteensetting van die toename en afname van masels aldaar gegee. Met die aanvang van die epidemie in die derde week van Julie 1901 het die aantal siektegevalle tot 92 gestyg. Hieronder het baie gevalle van masels getel wat nie aangemeld is nie. In die vierde week het die siektegevalle tot 58 gestyg, waarvan 38 masels onder lede gehad het. Aan die begin van Augustus het die epidemie met mening toegeslaan. In die eerste week het 212 kinders uit 239 siektegevalle masels gehad. In die tweede week het dit na 255 uit 277 siektegevalle gestyg. 'n Groot afname het in die derde week gevolg, naamlik 115 uit 141 siektegevalle. Die vierde week het dieselfde tendens getoon, naamlik 116 uit 137 siektegevalle. Uit die syfers van die laaste week, toe dit tot 39 gedaal het, is dit duidelik dat die epidemie hom feitlik uitgewoed het. Die aantal sterftes aan masels was heelwat kleiner in Julie en het op nege te staan gekom, terwyl dit in Augustus met 57 toegeneem het.²⁰⁹ In November is die laaste twee sterfgevalle aan masels in die kampkerkhof begrawe.²¹⁰

²⁰⁹ TAB, British Blue Books, Cd 819, report on the Refugee Camp at Heidelberg by Dr. Kendal Franks, 07.09.1901, p. 298.

²¹⁰ TAB, DBC 14, report on Burgher Camp Heidelberg, statistics, November 1901. Gestorwenes in die konsentrasiekamp is nie in die ou begraafplaas op pad na die Kloof begrawe nie, maar aan die oostekant van die dorp in die oop veld feitlik teenaan die pad na Nigel. Na die oorlog is die kampkerkhof verwaarloos. 'n Komitee bestaande uit onder andere ds. A.J. Louw (voorsitter) en dr. A.G. Visser het met die herstel van die kampkerkhof begin. Teen Oktober 1927 was al die grafte herstel, die kampkerkhof omhein en 'n keëlvormige klipstapel opgerig. Op 'n ingemesselde steenblad is die volgende woorde aangebring: "Ter gedagtenis aan die Moeders en Kinders gedurende die Tweede Vryheidsoorlog in die Vrouekamp van Heidelberg omgekome (1899-1902)." Charlotte Louw, "By die Monument", in K. Malherbe (red.), *Die Boerevrou-boek*, p. 41.

In sy verslag oor die oorsake van hierdie epidemie het Franks Ralston se bevindings grootliks onderskryf. Franks meld in sy verslag dat die sterftesyfer ten opsigte van masels in die kamp op Heidelberg in vergelyking met ander kampe nie so hoog was nie. Vir hom was dit duidelik dat die vernaamste oorsaak vir hierdie geweldige sterftesyfer in al die konsentrasiekampe tot die “indiscriminate and reckless dosing of the children by their parents at the beginning of the illness, or even before it, than to any other cause” herlei kon word. Selfs die verkeerde behandeling en verwaarlosing van die kinders in die tente het tot die verskriklike verwoesting van menselewens bygedra.²¹¹

Die moeders se verwaarlosing van hulle kinders waarna Franks in sy verslag verwys het, was na sy mening die gevolg van “a certain fatalism which is common among them, only I suppose they call it by a different name”. Moeders het by hulle siek kinders gewaak sonder om enigsins ‘n poging aan te wend om die siekes te versorg deur aan hulle die nodige voedsel of voorgeskrewe medisyne te gee. Hulle verskoning hiervoor was: “Dit is Gods wil.”²¹² As ‘n opgeleide medikus kon Franks hom waarskynlik nie met hierdie lewensbeskouing vereenselwig nie.

Oor Franks se aanklag van verwaarlosing bestaan daar groot ongelukkigheid. Otto laat hom baie skerp hieroor uit deur dit as “louter onsin” te bestempel. Tereg vra hy waarom die geweldige sterftes slegs in die kampe voorgekom het en nie op ander plekke ook nie.²¹³

Die sterftesyfer het in November 1901, in dieselfde maand as die besoek van die Dameskommissie aan Heidelberg, sy tweede hoogste vlak bereik, naamlik 57

²¹¹ TAB, British Bluebooks, Cd 819, report on the Refugee Camp at Heidelberg by Dr. Kendal Franks, 07.09.1901, p. 298.

²¹² *Ibid.*, p. 299.

²¹³ J.C. Otto, *Die konsentrasiekampe*, p. 127.

sterftes.²¹⁴ In hierdie stadium het elf gevalle van ingewandskoors in die kamphospitaal behandeling ontvang. Longontsteking en kinkhoes het nog oorheers, terwyl die maselsepidemie byna uitgewoed was. Volgens die kommissie was die kamp tydens hulle besoek “in a fairly healthy condition.” Voorts het die kommissie ook gerapporteer oor maatreëls om die stoelgang van ingewandskoors in ‘n verbrandingsoond te vernietig en die aankoms van ‘n nuwe stoomketel vir die kook van linne, wat na installering in gebruik geneem sou word. Totdat dit gebeur het, is daar van ‘n groot driepootpot om die linne te kook, gebruik gemaak. Linne is met karbolsuur in ‘n verhouding een tot veertig ontsmet voordat dit gekook is. ‘n Wasmasjien, hoofsaaklik vir gebruik deur die hospitaal, is vir die was van die hospitaal se wasgoed ingespan.²¹⁵

Wanneer die statistieke in verband met die sterftesyfer in Hobhouse se *Die smarte van die oorlog en wie dit gely het*, geïnterpreteer word,²¹⁶ bring dit belangrike gegewens aan die lig. In die Transvaalse konsentrasiekampe het die sterftesyfer tussen April 1901 en Maart 1902 op 10 518 te staan gekom. Die dood het die hoogste tol geëis in die Middelburgse kamp, naamlik 1 367 sterfgevallen (12,996%). Hierna het Klerksdorp met 1 096 sterfgevallen (10,42%) en Mafeking met 1002 sterfgevallen (9,53%) gevolg. Heidelberg met 347 sterfgevallen (3,3%) verskyn in die dertiende posisie. Verdere ontleding bring aan die lig dat die verskillende konsentrasiekampe nie almal hulle hoogste sterftesyfer in dieselfde maand beleef het nie. Dit het gewissel tussen Junie en November 1901. In Augustus het Heidelberg saam met die konsentrasiekampe op Volksrust, Nylstroom, Johannesburg, Vereeniging en Barberton hulle hoogste sterftesyfer beleef. Die sterftesyfer in die Transvaalse konsentrasiekampe het in

²¹⁴ TAB, DBC 14 statisties Burgher Camp Heidelberg, November 1901.

²¹⁵ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 186.

²¹⁶ Berekeninge ooreenkomstig statistieke in Emily Hobhouse, *Die smarte van die oorlog en wie dit gely het*, pp. 310-313.

hierdie maand op 1 477 te staan gekom. Hiervan was Volksrust se sterftesyfer die hoogste, naamlik 248 (16,79%), gevolg deur Nylstroom met 111 (7,52%), Johannesburg met 82 (5,55%), Heidelberg met 81 (5,48%), Barberton met 75 (5,07%) en Vereeniging met 50 (3,39%). Hierdie ontleding gee weer eens 'n aanduiding dat die kampinwoners op Heidelberg ten opsigte van gesondheidsdienste in 'n beter posisie as die meeste ander konsentrasiekampe moes verkeer het.

Die vasberadenheid van die Britse militêre owerhede om goeie mediese dienste in die konsentrasiekampe te vestig en sodoende menselewens te red, word deur die volgende gebeurtenis bevestig: Die Militêre Goewerneur in Pretoria het in November 1901 van 'n verwaarloosde siektegeval in die Heidelbergse kamp te hore gekom. 'n Ouerpaar van wie die name nie bekend is nie, wou hulle siek kind met alle geweld uit die hospitaal verwyder. Dit het die owerhede in Pretoria verplig om in te gryp en die ouers te dreig dat, indien die kind enigiets oorkom, 'n klagte van moord teen hulle aanhangig gemaak sou word. Die kampowerhede het opdrag ontvang om, indien nodig, dwang te gebruik en daarop aan te dring dat die siek kind in die hospitaal moet bly. Ook moes hulle hierdie geval aan die magistraat rapporteer.²¹⁷ Uit verdere verslae kon daar nie vasgestel word of die ouers hieraan gehoor gegee het nie. Met redelike sekerheid kan aanvaar word dat die ouers, uit vrees vir 'n aanklag van moord, nie verder op die ontslag van hulle kind uit die hospitaal aangedring het nie.

Uit verskeie mediese maandverslae oor die Heidelbergse konsentrasiekamp is dit duidelik dat twee besliste gedagterigtings ten opsigte van die geneeswyse van siektes bestaan het. Eerstens, die Britse benadering, geskoei op die vooruitgang van die mediese wetenskap in die Weste en, tweedens, die Britse afkeer van die

²¹⁷ TAB, MGP, volume 251, 06.11.1901-05.12.1901, MG 4466 in antwoord op no. 442, telegram MGP aan superintendent konsentrasiekamp Heidelberg, 28.11.1901.

gebruik van tradisionele Boererate deur die Boerevroue vir die genesing van siektes. In enige gemeenskap is die bevordering van algemene gesondheid van die allergrootste belang om die voortbestaan van 'n volk te verseker. Alhoewel daar teen 1900 groot vordering op die gebied van die Westerse mediese wetenskap gemaak is, het daar in werklikheid min terapieë bestaan om siektes die hoof te bied. Hiervan getuig die maselsepidemie in die wintermaande van 1901, wat geeneen van die bestaande middels onder beheer kon bring nie. Die medici in die kampe was verplig om op die tradisionele geneeswyse soos afsondering en verbeterde sanitasie terug te val. Aangesien algehele afsondering in die konsentrasiekampe 'n onpraktiese reëling was, is dit hoegenaamd geen verrassing dat die Britse medici die handhawing van sindelikheid voorop gestel het nie.²¹⁸

Die Britse medici, as getroue deelnemers aan 'n imperiale oorlog, het 'n stryd teen 'n vyand gevoer wat deur die Britse pers aan die wêreld as ondemokraties en agterlik voorgelê is. Uit vrye keuse het die Britte so 'n manier van oorlogvoering teen die burgers, wat sovele sterfgevälle in die konsentrasiekampe tot gevolg gehad het, verkies en dit aan die Britse medici oorgelaat om die ellendige gevolge van hierdie beleid te hanteer.²¹⁹

Die owerhede het van tyd tot tyd voor netelige situasies te staan gekom waarvoor hulle nie maklik oplossings kon vind nie. Dit het onder andere ongeneeslike siektes, 'n oorlog teen onskuldige slagoffers en 'n "geslagsgebonde Victoriaanse samelewing" ingesluit. Dit is dus glad nie verbasend nie dat die Britse medici doelbewus die Boerevroue vir hulle mislukkings die skuld gegee het. Hulle het die Boerevroue as die "huishoudelike gedaante van die vyand" geag en terselfdertyd ook as slordig, onkundig en onmoederlik getipeer. Dit

²¹⁸ Elizabeth van Heyningen, "Britse geneeshere teen Boerevroue: botsing van mediese kulture", in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende aarde*, pp. 193-194.

²¹⁹ *Ibid.*, p. 194.

verklaar die Britse medici se aanhoudende gepraat oor die Boerevroue se “vreemdste praktyke en mislukking as moeders.”²²⁰

In weerwil van laasgenoemde het inspekteurs, medici en kommissies wat die kamp op Heidelberg besoek het, talle goeie aspekte van die kamporganisasie in hulle verslae aangestip.

Franks, bekend vir sy uitgesprokenheid, het hom tydens sy besoek in September 1901 soos volg oor die gebrek aan netheid van die Boerevroue in die kamp op Heidelberg uitgelaat: “...it is to be regretted that the cleanliness is very far removed from the godliness of the Boer.” Aan die anderkant was Franks nie so afbrekend in sy kritiek oor toestande in die Heidelbergse konsentrasiekamp nie. Wanneer hy slordigheid opgemerk het, het hy hom krities daaroor in sy verslag uitgelaat. Terselfdertyd het hy ook nie gehuiwer om goeie aspekte van die kampelewe, soos onder andere goeie sanitêre maatreëls, die uitleg van die kamp, die netheid binne die sooihuise en tente en dié van die strate, in sy verslag te meld nie.²²¹ Selfs Ralston, wat aanvanklik oor die slordigheid van die Boerevroue gekla het, het aan die einde van sy dienstryd op Heidelberg erken dat die “cleanliness of the inhabitants is much better.”²²² Die Dameskommissie se verslag oor die kamp het goeie kritiek en aanbevelings bevat wat met verloop van tyd die aandag van die kampowerhede geniet het. Uit hulle verslag wil dit voorkom of hulle die kampinwoners tog in ‘n mate simpatiekgesind was. Daarvan het die kwessie oor die oprol van die tentflappe soggens ter wille van ventilasie

²²⁰ Aangehaal deur E. van Heyningen, “Britse geneeshere teen Boerevroue: botsing van mediese kulture”, in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende aarde*, pp. 194-195.

²²¹ TAB, British Bluebooks, Cd 819, report on the Refugee Camp at Heidelberg by Dr. Kendal Franks, 07.09.1901, pp. 296-299.

²²² TAB, DBC 12, monthly medical report on Burgher Camp Heidelberg by Dr. R.G. Ralston, December 1901, p. 2.

getuig. Franks het tydens sy besoek ook hieroor verslag gelewer. Volgens hom is die oprol van die tentflappe elke oggend streng uitgevoer, maar die maselsepidemie het 'n verslapping van hierdie maatreël tot gevolg gehad. Volgens die Dameskommissie het Allison hulle die eerste oggend van hulle besoek oor dié probleem ingelig. Alhoewel Allison nie hierop uitgebrei het nie, skeep die kommissie se reaksie “that this may be due to the climate. The morning of our arrival was as cold as an English March”²²³, die indruk dat hulle die kampinwoners se situasie begryp het.

In teenstelling met die Britse medici wat die Westerse geneeswyse op die kampinwoners probeer afdwing het, het vasberade Boerevroue hulle daarvoor beywer om nie die beheer oor die belangrikste elemente in hulle daaglikse bestaan prys te gee nie. Die skynbare onvermoë van die Britse medici om hulle kinders gesond te maak, het hulle agterdogtig teenoor die Britse geneeswyse en geneesmiddels gemaak. Dit was asof die sterftesyfer in die konsentrasiekampe dit wou beklemtoon dat die Britse geneeswyse selfs minder effektief as hulle eie was. Die Boerevroue se mening dat die Britse geneeswyse onmenslik was, deur hulle kinders in die hospitaal te laat opneem en later in so 'n ongevoelige atmosfeer te laat sterf, het die agterdog van die Boerevroue teenoor die Britse medici nog verder verhoog. Vir die Boerevrou was dit van kardinale belang om haar siek kinders tuis met bekende en meer betroubare geneesmiddels te behandel en sodoende haar posisie as moeder van die gesin en die nasie te handhaaf.²²⁴ Die Dameskommissie, bewus van die Boerevroue se agterdog teenoor die Britse geneeswyse, het hulle kommer oor die hoë sterftesyfer onder die kinders in die kampe uitgespreek. Ten spyte daarvan dat hierdie onderwerp

²²³ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report on Concentration Camp Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 185; *ibid.*, Cd 819, report on the Refugee Camp Heidelberg by Dr. Kendal Franks, 07.09.1901, p. 297.

²²⁴ Elizabeth van Heyningen, “Britse geneeshere teen Boerevroue: botsing van mediese kulture”, in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeide aarde*, p. 195.

die gedagtes van die bevolking in Engeland geprikkel het, het daar geen uitvoerbare plan na vore getree om dié ernstige en moeilike kwessie aan te spreek nie.²²⁵

Nieteenstaande al die probleme wat die Boerevroue in die kamp met die Britse geneeswyse ondervind het, het dit met verloop van tyd tog hulle gedagtegang onwillekeurig ten opsigte van die moderne geneeskunde beïnvloed. Dit is verder versterk deur 'n meer sindelike leefwyse in die kamp en sommiges se dogters wat as leerlingverpleegsters in die kamphospitale werksaam was.²²⁶ In sy mediese verslag van Mei 1902 het dr. Strange bekend gemaak dat hy begin het om weekliks lesings oor verpleging en noodhulp vir sowat twintig Boereleerlingverpleegsters aan te bied. Hy kon dankbaar in sy verslag meld dat sowel die matrone van die kamphospitaal as die kampmatrone bereid was om met die onderrig van die leerlingverpleegsters en ander belangstellendes te help. Hierdie onderrig het volgens hom groot byval gevind, aangesien dit in Hollands getolk is.²²⁷ Ten spyte daarvan dat die kamp begin leegloop het, het Strange vir 'n kort tydjie met die aanbieding daarvan volgehou. Die leerlingverpleegsters is na drie maande oor die behandelde leerstof geëksamineer. Strange het in sy verslag van September 1902 die uitslae as bevredigend bestempel.²²⁸ Gewapen met hierdie kennis, kon die leerlingverpleegsters die beginsels van die moderne geneeswyse met goeie gevolge in die praktyk toepas.

²²⁵ *The Heidelberg News*, 06.12.1901.

²²⁶ Elizabeth van Heyningen, "Britse geneeshere teen Boerevroue: botsing van mediese kulture", in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende aarde*, p. 195.

²²⁷ TAB, DBC 11, monthly medical report on Burgher Camp Heidelberg by Dr. A. Strange, May 1902, p. 3.

²²⁸ TAB, FK 980, CO 291/43, volume 4, 1902, monthly medical report on Burgher Camp Heidelberg by Dr. A. Strange, September 1902, p. 662.

Uit die nood en ellende van die oorlog het die eerste twee van vier vroueverenigings in 1904 hulle verskyning gemaak, naamlik die Afrikaanse Christelike Vrouevereniging en die Suid-Afrikaanse Vrouefederasie (SAVF). In 1911 het die Oranje Vrouevereniging en in 1915 die Natalse Christelike Vrouevereniging gevolg.²²⁹ Uit die kampdagboek van Henrietta Armstrong blyk dit dat die Afrikanervrou met haar moed en onvernietigbare gees die oorlewing van die Afrikanervolk na die oorlog wou verseker. Die SAVF wat aanvanklik op verligting van nood gekonsentreer het, het later by die opvoeding en die bewaring van die Afrikaanse taal en kultuur betrokke geraak. Heidelberg het hierby gebaat, deurdat 'n nywerheidskool, naamlik Emmasdal Skool, vir verwaarloosde seuns op 31 Januarie 1912 op die dorp geopen het.²³⁰ Na amper 'n honderd jaar word daar steeds onderrig in hierdie skool aangebied.

²²⁹ Owen le Roux, "Die vrou-organisasies en die kerk", in C.P. van der Merwe en C.F. Albertyn (red), *Die vrou, IV*, p. 377.

²³⁰ T. van Rensburg (red.), *Camp diary of Henrietta E.C. Armstrong*, pp. 17-18, 24.